هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسى قائىدىسى

ئىملا قائىدىسى - توغرا يېزىش قائىدىسى دېگەنلىك بولۇپ، مەلۇم بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان بارلىق كىشىلەرنىڭ توغرا يېزىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىملادا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

ئىملا قائىدىسى - مەلۇم بىر يېزىقنى قوللىنىدىغان مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، ئاخبارات، نەشرىيات، ئۇچۇر ئىشلىرىدا شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلىنىڭ توغرا قوللىنىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان، ئۆز نۆۋىتىدە تىلىنىڭ قېلىپلىشىپ ۋە تاكامۇللىشىشىغا تۈرتكە بولىدىغان موھىم قورالدۇر.

ئىملا قائىدىسى تىلىنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزىلىدۇ. ئۇ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا نازارەتچىلىك رولىنى ئويناپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىدۇ. بىر مىللەت تىلىدا جامائەتچىلىك ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ئىملا قائىدىسى بولمىغان ئەھۋالدا، بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشىدىن ئېغىز ئېچىش مومكىن ئەمەس. بىر تىلدا ئىملا قائىدىسىنىڭ تۈزۈلۈشى شۇ تىلنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرىنى كۈچەيتىشكە ۋە دىيالېكت شېۋىلەر بىلەن ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تەدرىجىي ئازايتىشقا ئاساس بولىدۇ.

I هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 32 تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 30ى فونېما ھېسابلىنىدۇ. «ژ» بىلەن «ف» تاۋۇشلىرى فونېما ھېسابلانمايدۇ. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەر مۇشۇ 32 تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇلاردىن:

سوزۇق تاۋۇشلار سەككىز: ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە تىلىمىزدىكى رولىغا قاراپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: ئە، ئۆ، ئۈ

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئو، ئۇ

ئارا سوزۇق تاۋۇشلار: ئې، ئى

سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتىگە قاراپ، يەنە لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئە، ئې، ئى

ئۈزۈك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، ئۇلار: ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي

ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش-تىترىمەسلىكىگە قاراپ، جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار: ب، ج، د، ر، ز، ژ، غ، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ي، ۋ

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار: پ، ت، چ، خ، س، ش، ف، ق، ك

II سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملادا ئىپادىلىنىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى يىلتىز ياكى ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا قوشۇلغان قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىشىدۇر.
ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىققا قارىتىلغان. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە تامامەن بوي سۇنىدۇ. ئەمما چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە ئانچە بوي سۇنۇپ كەتمەيدۇ.
1)سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىقى
تۈرغۈن سۆز (پېئىلدىن باشقا سۆزلەر) ۋە پېئىللارغا قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولىشىغان قاراپ قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس بولغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ.
A. تۈرغۈن سۆزلەردە:
(1)تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن تۈرغۈن سۆزلەردە:
بىر بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەردە:
تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەرگە كېلىش

قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈرى قوشۇمچىسى" _ڭ، -ىڭ، -ۇڭ"ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى قوشۇمچىسى "-ڭىز، ىڭىز، ۇڭىز"دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باغ_ باغدا، باغقا، باغلار، بېغىڭ، بېغىڭىز، بېغىڭلار، بېغىڭىزلار

قوي_ قويدا، قويغا، قويلار، قويۇڭ، قويۇڭلار، قويۇڭىز، قويۇڭىزلار

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈرى قوشۇمچىسى "_ڭ، _ىڭ، _ۇڭ"ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى قوشۇمچىسى" ڭىز، _ىڭىز، _ۇڭىز"دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۆز ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەزمال_ دەزمالدا، دەزمالغا، دەزماللار، دەزمىلىڭ، دەزمىلىڭلار، دەزمىلىڭىز، دەزمىلىڭىزلار

پەيتۇن_پەيتۇندا، پەيتۇنغا، پەيتۇنلار، پەيتۇنۇڭ، پەيتۇنۇڭلار پەيتۇنۇڭىز، پەيتۇنىڭىزلار

(2)تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە:

بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش

قوشـۇمچىلىرى، كۆپلـۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلــك ئىككىنچـى شـەخس ئـاددىي تـۈرى قوشۇمچىسى" _ڭ، -ىڭ، -ۇڭ"ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تـۈرى قوشۇمچىسى "-ڭىز، ىڭىز "دىن كـېيىن يەنە كۆپلـۈك قوشۇمچىسى قوشـۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سـوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

بەت_ بەتتە، بەتكە، بەتلەر، بېتىڭ، بېتىڭلەر، بېتىڭىز، بېتىڭىزلەر

گۈل_ گۈلدە، گۈلگە، گۈللەر، گۈلۈڭ، گۈلۈڭلەر، گۈلۈڭىز، گۈلىڭىزلەر

يۈك_ يۈكتە، يۈككە، يۈكلەر، يۈكۈڭ، يۈكۈڭلەر، يۈكىڭىز، يۈكىڭىزلەر

سۈت_ سۈت، سۈتتە، سۈتكە، سۈتلەر، سۈتۈڭ، سۈتۈڭلەر، سۈتىڭىز، سۈتىڭىزلەر

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سـۆزلەرگە كـېلىش قوشـۇمچىلىرى، كۆپلـۈك قوشۇمچىسـى، تەۋەلــك ئىككىنچـى شـەخس ئـاددىي تـۈرى قوشۇمچىسى "_ڭ، _ىڭ، _ۇڭ"ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى قوشۇمچىسى" ڭــز، _ىڭــز "دىــن كــېيىن يەنە كۆپلــۈك قوشۇمچىســى قوشــۇلغاندا، ئالــدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانـداق بولۇشـىدىن قەتئىيـنەزەر، سـۆز ئـاخىردىكى سوزۇق تـاۋۇش بىـلەن قوشـۇمچىدىكى سـوزۇق تاۋۇشـلار تـىل ئـورنى جەھەتـتىن ئۆزئـارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئورەك_ ئورەكتە، ئورەككە، ئورەكلەر، ئورىكىڭ، ئورىكىڭلار، ئورىكىڭىز، ئورىكىڭىزلەر

لۇغەت_ لۇغەتتە، لۇغەتكە، لۇغەتلەر، لۇغىتىڭ، لۇغىتىڭلەر، لۇغىتىڭىز، لۇغىتىڭىزلەر

پــېچەت_ پېچەتــتە، پــېچەتكە، پېچەتلەر، پېچىتــىڭ، پېچىــتىڭلەر، پېچىتىڭــىز، پېچىتىڭىزلەر

ئەتىرگــۈل_ ئەتىرگۈلــدە، ئەتىرگــۈلگە، ئەتىرگــۈللەر، ئەتىرگۈلــۈڭ، ئەتىرگۈلــۈڭلەر،

ئەتىرگۈلىڭىز، ئەتىرگۈ_لىڭىزلەر

B. پېئىللاردا:

(1)تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللاردا:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق-تەلەپ رايى، خالاش رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باق_ بېقىڭ، بېقىڭلار؛ بېقىڭىز، بېقىڭىزلار؛ باقتىڭ، باقتىڭلار؛ باقتىڭىز، باقتىڭىزلار؛ باقسىلا؛ باقاي، باققايلا؛ باقساڭ، باقساڭلار؛ باقسىڭىز باقسىڭىزلار. . .

يات_يېتىڭ، يېتىڭلار، يېتىڭىز، يېتىڭىزلار؛ ياتتىڭ، ياتتىڭلار؛ ياتتىڭىز، ياتتىڭىزلار؛ ياتسىلا؛

ياتقايلا؛ ياتساڭ، ياتساڭلار؛ ياتسىڭىز، ياتسىڭىزلار

ساقلا_ ساقلاڭ، ساقلاڭلار؛ ساقلىڭىز، ساقلىڭىزلار؛ ساقلىدىڭ، ساقلىدىڭلار؛ ساقلىدىڭىز, ساقلىدىڭىزلار؛ ساقلىسىلا؛ ساقلىغاي، ساقلىغايلا؛ ساقلىساڭ، ساقلىساڭلار؛ ساقلىسىڭىز، ساقلىسىڭىزلار. . . .

ئوڭلا_ ئوڭلاڭ، ئوڭلاڭلار؛ ئوڭلىدىڭ، ئوڭلىدىڭلار؛ ئوڭلىدىڭىز، ئوڭلىدىڭىزلار؛ ئوڭلىسىلا

ئوڭلىغاي، ئوڭلىغايلا؛ ئوڭلىساڭ، ئوڭلىساڭلار، ئوڭلىسىڭىز، ئوڭلىسىڭىزلار. . . .

(2)تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق-تەلەپ رايى، خالاش رايى، شەرت رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۆتكەن

ئەمەس> ، كەل-كەلدۇق<كەلدۇك ئەمەس> ، كۆزەت-كۆزەتتۇق

<كۆزەتتۇك ئەمەس>. . .)بىلەن بۇيرۇق-تەلەپ رايى ئۈچىنچى شەخس(مەسىلەن: ئەت-ئەتسۇن<ئەتسۇن ئەمەس> ، كەل-كەلسۇن<كەلسۇن ئەمەس> ، كۆزەت-كۆزەتسۇن<كۆزەتسۇن ئەمەس>. . .)تىن باشقىلىرىدا ، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەت_ئېتىڭ ، ئېتىڭلەر؛ئېتىڭىز ، ئېتىڭىزلەر؛ئەتتىڭ ، ئەتتىڭلەر؛ئەتتىڭىز ، ئەتتىڭىزلەر؛ ئەتتۇق؛ئەتسىلە؛ئەتكەيلە؛ئەتسۇن؛ئەتسەڭ ، ئەتسەڭلەر ، ئەتسىڭىزلەر. . .

كۆل_ كۈلۈڭ ، كۈلۈڭلەر؛كۈلىڭىز ، كۈلىڭىزلەر؛كۈلدۈڭ ، كۈلدۈڭلەر؛كۈلدىڭىز ، كۈلدىڭىزلەر؛ كۈلدۇق؛كۈلسىلە؛كۈلگەيلە؛كۈلسۇن ، كۈلسەڭ ، كۈلسەڭلەر؛كۈلسىڭىز ، كۈلسىڭىزلەر ، . . . .

ئىشلە_ ئىشلەڭ ، ئىشلەڭلەر ، ئىشلىڭىز ، ئىشلىڭىزلەر؛ئىشلىدىڭىز ، ئىشلىدىڭلەر؛ئىشلىدىڭىز ، ئىشلىدىڭىزلەر؛ئىشلىدۇق؛ئىشلىسىلە؛ئىشلىگەي ، ئىشلىگەيلە؛ئىشلىسۇن ، ئىشلىسەڭ ، ئىشلىسەڭلەر؛ئىشلىسىڭىز ، ئىشلىسىڭىزلەر. . . .

يۆكلە_ يۆكلەڭ ، يۆكلەڭلەر؛يۆكلىڭىز ، يۆكلىڭىزلەر؛يۆكلىدىڭ ، يۆكلىدىڭلەر؛يۆكلىدىڭىز ، يۆكلىدىڭىزلەر؛يۆكلىدۇق؛يۆكلىسىلە؛يۆكلىگەي ، يۆكلىگەيلە؛يۆكلىسۇن؛يۆكلىسەڭ ، يۆكلىسەڭلەر ، يۆكلىسىڭىز ، يۆكلىسىڭىزلەر. . . .

ئەسكەرتىش:تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق-تەلەپ رايى ، خالاش رايى ، شەرت رايى ، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا ، بۇيرۇق-تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۈچۈن "-ڭلەر ، -ىڭلەر ، -ۇڭلەر" ، سىپايە تۈرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۈچۈن "-ڭىزلەر ،

-ىڭىزلەر" ۋە خالاش رايى ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى ئۈچۈن"-كەي/گەي+لە=كەيلە/گەيلە"قوللىنىلىپ، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىدۇ.

2)ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىششى

ئارا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە ئۇلىنىدۇ:

(1)بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە"خ، غ، ق"تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى "ئې"، "ئى" تاۋۇشلىرى تىل ئارقىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

خىش_ خىشتا، خىشقا، خىشلار، خىشلىق. . . .

بىخ_ بىخقا، بىختا، بىخلار. . . . . .

خىزىر_خىزىردا، خىزىرغا، خىزىرلىق. . . . .

پىخسىق_پىخسىقتا، پىخسىققا، پىخسىقلىق. . . .

خىل_ خىللا، خىلغا، خىلدا، خىللىق. . . .

تىغ_ تىغدا، تىغقا، تىغلىق. . . .

قىغ_ قىغدا، قىغقا، قىغلار، قىغلىق. . . .

زىغىر_ زىغىردا، زىغىرغا، زىغىرلار، زىغىرلىق. .

چىغىرىق_ چىغىرىقتا، چىغىرىققا، چىغىرىقلار، چىغىرىقلىق. . . .

، غېرىچقا، غېرىچتا، غېرىچلىق. . . .

قىر_ قىردا، قىرغا، قىرلار، قىرلىق. . . . . . .

قىش_ قىشتا، قىشقا، قىشلار، قىشلىق. . . . . . .

قىلىچ_ قىلىچتا، قىلىچقا، قىلىچلار، قىلىچلىق. . . . . . .

ئىسسىق_ ئىسسىقتا، ئىسسىققا، ئىسسىقلىق. . . .

قىس_ قىستۇر، قىسقان، قىسسا، قىسسۇن، قىسىڭلار. . . . .

قىل_ قىلدۇر، قىلغان، قىلسا، قىلسۇن، قىلىڭلار. . . . .

(2)بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە "ك، گ"تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى "ئې"، "ئى" تاۋۇشلىرى ئاساسەن تىل ئالدىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىر_ كىرگە، كىرلەر، كىرلىك. . . . . .

كىم_ كىمدە، كىملەر، كىمگە، كىملىك. . . . .

كېيىم _ كېيىمدە، كېيىمگە، كېيىملەر، كېيىملىك

كىرپىك_كىرپىكتە، كىرپىككە، كىرپىكلەر، كىرپىكلىك. . . . .

كېيى_ كېيدۇر، كېيگەن، كېيسە، كېيسۇن، كېيىڭلار. . . .

كىچىكلە_ كىچىكلىگەن، كىچىكلىسە، كىچىكلىسۇن، كىچىكلەڭ. . . .

ئېگىر_ ئېگىردە، ئېگىرگە، ئېگىرلەر، ئېگىرلىك. . . . .

ئېگىز_ئېگىزگە، ئېگىزدە، ئېگىزلەر، ئېگىزلىك. . . . .

ئېگىزلە_ ئېگىزلىگەن، ئېگىزلىسە، ئېگىزلەڭ، ئېگىزلەڭلەر. . . . .

ئەسكەرتىش:تەركىبىدە "ك، گ"ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم چەتتىن كىرگەن سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىلەرگە بويسۇنمايدۇ. ئۇلارغا قوشۇمچە قوشۇشقا توغرا كەلگەندە، تىل ئارقا ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىلوۋىن_ كىلوۋىنلىق، كىدىر_ كىدىرلىق، گىپىس_گىپىسقا، گىپىستا، گىرتىس-گىرتىسلىق

(3) تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە"ك، گ"ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولمىسىمۇ، بۇ سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇلاردىكى "ئې"، "ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرى

ئۆزىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا مايىل بولغاچقا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىز_ بىزدە، بىزگە، بىزلەر. . .

سىز_ سىزگە، سىزدە، سىزلەر. . . .

بىر بىردە، بىرگە، بىرلەر. . . .

ھىم_ھىملىمەك

تېز_ تېزلەشمەك

بىل_ بىلدۈر، بىلگەن، بىلسە، بىلىڭلەر. . . .

مىن_ مىندۈر، مىنگەن، مىنسە، مىنىڭلەر. . . .

سىڭ_ سىڭدۈر، سىڭسە، سىڭگەن،

ئىچ_ئىچكۈز، ئىچكەن، ئىچسە، ئىچىڭلەر

ئىلىم_ ئىلىمدە، ئىلىمگە، ئىلىملەر، ئىلىملىك

بىلىم_ بىلىمدە، بىلىمگە، بىلىملەر، بىلىملىك. . .

جىددىي_ جىددىيلەشمەك، جىددىيلىك

نىسپىي_نىسپىيلەشتۈرۈش، نىسپىيلىك

ئىۋى_ ئىۋىدى، ئىۋىگەن، ئىۋىت، ئىۋىتكەن، ئىۋىتسە، ئىۋىتسۇن، ئىۋىتكىلى، ئىۋىتىڭلەر

يىمىر_ يىمىرگۈز، يىمىرگەن، يىمىرسە، يىمىرسۇن، يىمىرىڭلەر. . . .

ئىنتىل_ ئىنتىلدۈر، ئىنتىلگەن، ئىنتىلسە، ئىنتىلسۇن، ئىنتىلىڭلەر. . . .

چىرى_ چىرىدى، چىرىگەن، چىرىسۇن، چىرىت، چىرىتكەن، چىرىتسە، چىرىتسۇن، چىرىتكىلى، چىرىتىڭلەر. . . . .

بىھى_ بىھىدە، بىھىگە، بىھىلەر، بىھىلىك. . .

سېھىر_ سېھىردە، سىھىرگە، سىھىرلىك

ئېڭىش_ ئېڭىشتۆر، ئېڭىشكەن، ئېڭىشسە، ئېڭىشسۇن، ئېڭىشگىلەر. . . . . . .

(4)سوزۇق تاۋۇش "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق"چىش، ئىز، ئىش"سۆزلىرى ئەگەر ئىسىم ھالىتىدە گىرراماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرسە، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلەردىن پېئىل ياسىلىپ، پېئىل ھالىتىدە تۈرلەنسە، ئۇ ھالدا قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىسىم ھالىتىدە:

چىش_ چىشتا، چىشقا، چىشلار، چىشلىق. . . .

پېئىل ھالىتىدە:

چىشلە_چىشلىگەن، چىشلىسە، چىشلىدۈق، چىشلەڭ، چىشلەڭلەر، چىشلىگەي، چىشلىگىلى. .

ئىسىم ھالىتىدە:

ئىز:ئىزدا، ئىزغا، ئىزلار. . . . . .

پېئىل ھالىتىدە:

ئىزلە_ئىزلىگەن، ئىزلىسە، ئىزلىسۇن، ئىزلىدۈق، ئىزلەڭ، ئىزلەڭلەر، ئىزلىگەي، ئىزلىگىلى. . .

ئىسىم ھالىتىدە:

ئىش_ئىشتا، ئىشقا، ئىشلار. . .

پېئىل ھالىتىدە:

ئىشلە_ ئىشلىگەن، ئىشلىسە، ئىشلىسۇن، ئىشلىدۈق، ئىشلەڭ، ئىشلەڭلەر، ئىشلىگەي، ئىشلىگىلى. . .

(5)"ئى"بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللار تۈرلەنگەندە ياكى ئۇلاردىن ئىسىم ياسالغاندا ئەھۋال باشقىچىرەك بولۇپ، بۇ پېئىللاردىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىل_ئىلمەك(ئىسىم)، ئىلماق(پېئىل)، ئىلغۇر، ئىلغان، ئىلسا. . . .

تىز_ تىزىق(ئىسىم)، تىزىم، تىزىملىك(ئىسىم)، تىزماق(پېئىل)، تىزغان، تىزسا. . . .

(6)ئاخىرقى بوغۇمىدا ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئې، ئى"بولغان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئانسامبىل_ئانسامبىلدا، ئانسامبىلغا، ئانسامبىللىق؛ئانسامبىلىڭ، ئانسامبىلىڭلار؛ ئانسامبىلىڭىز، ئانسامبىلىڭىزلار. . . .

سەلبىي_سەلبىيلەشمەك، سەلبىيلىك

تەقدىر_تەقدىردە، تەقدىرگە:تەقدىرلەر، تەقدىرىڭ، تەقدىرىڭلەر، تەقدىرىڭىز، تەقدىرىڭىزلەر. . . .

قەبىھ _ قەبىھلىك، قەبىھلەشمەك. . . .

مۇئەللىم_ مۇئەللىمدە، مۇئەللىمگە، مۇئەللىملەر، مۇئەللىملىك؛مۇئەللىمىڭ، مۇئەللىمىڭلەر، مۇئەللىمىڭىز، مۇئەللىمىڭىزلەر. . . .

سۈلھى_ سۈلھىدە، سۈلھىگە، سۈلھىلەر، سۈلھىلىك:سۈلھىڭ، سۈلھىڭلەر، سۈلھىڭىز، سۈلھىڭىزلەر. . .

ئىسسى_ ئىسسىق، ئىسسىقلىق؛ئىسسىڭ، ئىسسىڭلار؛ئىسسىدىڭ، ئىسسىدىڭلار، ئىسسىدىڭىز؛ئىسسىدىڭىزلار؛ئىسسىسۇن؛ئىسسىسلا؛ئىسسىدۇق، ئىسسىغاي،

ئىسسىغايلا؛ئىسسىساڭ، ئىسسىساڭلار، ئىسسىسىڭىز، ئىسسىسىڭىزلار. . . .

قىدىر_قىدىرىڭ، قىدىرىڭلار؛قىدىردىڭىز، قىدىردىڭىزلار؛قىدىردىڭ، قىدىردىڭلار؛ قىدىردىڭىز، قىدىردىڭىزلار؛قىدىرسۇن؛قىدىردۇق:قىدىرسىلا؛قىدىرغاي، قىدىرغايلا؛ قىدىرساڭ، قىدىرساڭلار؛قىدىرسىڭىز، قىدىرسىڭىزلار. . .

سىلجىڭ_سىلجىڭ، سىلجىڭلار؛سىلجىڭىز، سىلجىڭىزلار؛سىلجىدىڭ، سىلجىدىڭلار؛ سىلجىدىڭىز، سىلجىدىڭىزلار؛سىلجىسۇن؛سىلجىدۇق؛سىلجىسىلا؛سىلجىغاي، سىلجىغايلا؛ سىلجىساڭ، سىلجىساڭلار؛سىلجىسىڭىز، سىلجىسىڭىزلار. . . .

بېكى_بېكىڭ، بېكىڭلەر؛بېكىڭىز، بېكىڭىزلەر؛بېكىدىڭ، بېكىدىڭلەر؛بېكىدىڭىز، بېكىدىڭىزلەر؛بېكىسۇن؛بېكىدۇق؛بېكىسىلە؛بېكىگەي، بېكىگەيلە؛بېكىسەڭ، بېكىسەڭلەر؛بېكىسىڭىز، بېكىسىڭىزلەر. . . .

ئىنتىل_ ئىنتىلمە؛ئىنتىلدىڭ، ئىنتىلىڭلەر، ئىنتىلىڭىز، ئىنتىلىڭىزلەر، ئىنتىلدىڭ، ئىنتىلدىڭلەر؛ئىنتىلدىڭىز، ئىنتىلدىڭىزلەر؛ئىنتىلسۇن؛ئىنتىلدۇق؛ئىنتىلسە؛ئىنتىلگەي، ئىنتىلگەيلە؛ئىنتىلسەڭ، ئىنتىلسەڭلەر؛ئىنتىلسىڭىز، ئىنتىلسىڭىزلەر. . . .

ئېڭىش_ ئېڭىشىڭ، ئېڭىشىڭلەر؛ئېڭىشىڭىز، ئېڭىشىڭىزلەر؛ئېڭىشدىڭ، ئېڭىشدىڭلەر؛ ئېڭىشدىڭىز، ئېڭىشدىڭىزلەر؛ئېڭىشسۇن؛ئېڭىشتۇق؛ئېڭىشسىلە؛ئېڭىشكەي؛ ئېڭىشكەيلە؛ئېڭىشسەڭ، ئېڭىشسەڭلەر، ئېڭىشسىڭىزلەر. . . . . . .

(7)تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان تۈرغۈن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا"ق، غ" تاۋۇشلىرى كەلسە، "-لىق، -لىك"قوشۇمچىلىرىنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى بولغان"لىق" شەكلى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

، مۇستەقىل+لىق=مۇستەقىللىق

ئەقىل+لىق=ئاقىللىق، مەنتىق+لىق=مەنتىقلىق

(8)تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان، "غ، ق"بىلەن تۈزۈلگەن پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىرغى_ ئىرغىغان، ئىرغىسا، ئىرغىسۇن، ئىرغىڭ، ئىرغىڭلار، ئىرغىڭىز، ئىرغىڭىزلار، ئىرغىغاي، ئىرغىغايلا، ئىرغىدىڭ، ئىرغىدىڭلار. . . .

سىرغى_ سىرغىغان، سىرغىسا، سىرغىسۇن، سىرغىڭ، سىرغىڭلار، سىرغىڭىز، سىرغىڭىزلار، سىرغىغاي، سىرغىغايلا، سىرغىدىڭ، سىرغىدىڭلار. . . .

يىقىل_ يىقىلغان، يىقىلسا، يىقىلسۇن، يىقىلدۇق، يىقىلىڭ، يىقىلىڭلار؛يىقىلىڭىز، يىقىلىڭىزلار؛ يىقىلغاي، يىقىلغايلا، يىقىلدىڭ، يىقىلدىڭلار. . . . .

مىشقىر_ مىشقىرغان، مىشقىرسا، مىشقىرسۇن، مىشقىردۇق، مىشقىرىڭلار، مىشقىرىڭىز، مىشقىرىڭىزلار، مىشقىرغاي، مىشقىرغايلا، مىشقىردىڭ، مىشقىردىڭلار. . . . .

(9)باش بوغۇمدىكى"ئا" ياكى"ئە"تاۋۇشلىرى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا فونتېكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، "ئې"غا نۆۋەتلىشىش نەتىجىسىدە، تارىخىي جەھەتتىن تۇراقلىشىپ كەتكەن سۆزلەرنىڭ ئەسلىي ھالىتى ئاساس قىلىنىپ(ئەسلىي سۆزنىڭ باش بوغۇمى "ئا" ياكى "ئە"بولغانلىقىغا قاراپ)تۇرۇپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سېسىق(سارسىق)_ سېسىقتا، سېسىققا، سېسىقلىق. . .

يېقىن (ياقىن)_ يېقىندا، يېقىنغا، يېقىنلىق. . .

قېلىن(قالىن)_ قېلىنغا، قېلىندا، قېلىنلىق

ئېغىر(ئاغىر)_ ئېغىرلىق، ئېغىردا، ئېغىرغا

بېلىق(بالىق)_ بېلىقتا، بېلىققا، بېلىقلار. . . .

قېنىق(قانىق)قېنىقلىق. . . .

ئېنىق(ئانىق)-ئېنىقلىق

سېرىق(سارىغ)_سېرىقتا، سېرىققا، سېرىقلىق. . .

ئېتىز(ئاتىز)_ئېتىزدا، ئېتىزغا، ئېتىزلار. . . .

سېغىز(ساغىز) سېغىزدا، سېغىزغا، سېغىزلار. . . .

ھېكىم(ھەكىم) _ ھېكىمدە، ھېكىمگە، ھېكىملەر، ھېكىملىك. .

كېپىش(كەپىش)_كېپىشتە، كېپىشكە، كېپىشلەر، كېپىشلىك. . . .

شېھىت(شەھىت)_شېھىتلەر، شېھىتكە، شېھىتلىك. . .

يېمىش(يەمىش)_يېمىشتە، يېمىشكە، يېمىشلەر، يېمىشلىك. . . . .

ئەمما، "پېقىر، تېۋىپ، دېڭىز، سېمىز، مېيىپ، ئېجىل، يېلىم"قاتارلىق سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى "ئە"تاۋۇشى تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا "ئې"غا ئايلانغان بولسىمۇ، ھازىرقى ئىستىمالىمىزدا بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پېقىر_پېقىردا، پېقىرغا، پېقىرلىق

تېۋىپ_تېۋىپتا، تېۋىپقا، تېۋىپلار، تېۋىپلىق. . . .

دېڭىز_ دېڭىزدا، دېڭىزغا، دېڭىزلار. . .

خېمىر_خېمىردا، خېمىرغا، خېمىرلار، خېمىرلىق. . . .

زېمىن_زېمىندا، زېمىنغا، زېمىنلار، زېمىنلىق. . . .

سېمىز_سېمىزغا، سېمىزدا، سېمىزلار، سېمىزلىق. . . . .

يېلىم_يېلىمدا، يېلىمغا، يېلىملار، يېلىملىق. . . .

ئەسكەرتىش:يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە زىت ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئادەتلەنگىنىمىز بويىچە بىر تەرەپ قىلىمىز.

(10) تەركىبىدە "ئا" ياكى"ئە" بولغان بىر بوغۇملۇق پېئىللاردىن ياسالغان تۈرغۈن

سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئەسلي پېئىل ھالىتىنى ئاساس قىلىپ قوشۇلىدۇ. يەنى، تۈپ پېئىل تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش "ئا" بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېقىن(ئاق)_ئېقىندا، ئېقىنغا، ئېقىنلار، ئېقىنلىق. . . . .

يېغىن(ياغ)_ يېغىندا، يېغىنغا، يېغىنلار، يېغىنلىق. . . .

بېسىم(باس)_ بېسىمدا، بېسىمغا، بېسىملار، بېسىملىق. . . . . .

كېسىم(كەس)_ كېسىمدە، كېسىمگە، كېسىملەر، كېسىملىك. . . . .

تېپىن(تەپ)_تېپىندە، تېپىنگە. .

كېچىك(كەچ)_ كېچىكتە، كېچىككە، كېچىكلەر، كېچىكلىك. . .

كېلىن(كەل)_كېلىندە، كېلىنگە، كېلىنلەر، كېلىنلىك. . . .

3) "-چە" بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

"-چە" بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرىدىغانلىرىنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ:

(1)"-چە" بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە كېلىش،

كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "-چە"نىڭ ئالدىدىكى بوغۇم ئاساس قىلىنىدۇ. يەنى، "-چە"نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا، قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرۇكچە_ تۇرۇكچىدە، تۇرۇكچىگە، تۇرۇكچىلەپ، تۇرۇكچەڭ، تۇرۇكچەڭلەر، تۇرۇكچىڭىز، تۇرۇكچىڭىزلەر

تەكچە_تەكچىدە، تەكچىگە، تەكچىلەر، تەكچەڭ، تەكچەڭلەر، تەكچىڭىز، تەكچىڭىزلەر

ئۈنچە_ ئۈنچىدە، ئۈنچىگە، ئۈنچىلەر، ئۈنچەڭ، ئۈنچەڭلەر، ئۈنچىڭىز، ئۈنچىڭىزلەر

پارچە_ پارچىدا، پارچىغا، پارچىلار، پارچىڭىز، پارچىڭىزلار، پارچىلا. . . .

تامچە_ تامچىدا، تامچىغا، تامچىلار، تامچىلاپ. . . .

غۇنچە_ غۇنچىدا، غۇنچىغا، غۇنچىلار، غۇنچەڭ، غۇنچەڭلەر، غۇنچىڭىز، غۇنچىڭىزلەر، غۇنچىلا. . . .

(2)"-چە"نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا ئارا سوزۇق تاۋۇش"ئى، ئى"لار بولغان سۆزلەرگە كېلىش، كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئەگەر ئۇلارنىڭ تەركىبىدە "خ، غ، ق"تاۋۇشلىرى بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى، "خ، غ، ق"تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

زىخچە_ زىخچىدا، زىخچىغا، زىخچىلار، زىخچەڭ، زىخچەڭلار، زىخچىڭىز، زىخچىڭىزلار

قىزغىزچە_ قىزغىزچىدا، قىرغىزچىغا، قىرغىزچىلاپ، قىرغىزچەڭ، قىرغىزچەڭلار، قىرغىزچىڭىز، قىزغىزچىڭىزلار

تىزىقچە_ تىزىقچىدا، تىزىقچىغا، تىزىقچىلار، تىزىقچەڭ، تىزىقچەڭلار، تىزىقچىڭىز، تىزىقچىڭىزلار

ئىنگلىزچە_ ئىنگلىزچىدە، ئىنگلىزچىگە، ئىنگلىزچىلەپ، ئىنگلىزچەڭ، ئىنگلىزچەڭلار، ئىنگلىزچىڭىز، ئىنگلىزچىڭىزلار

نېمىسچە_ نېمىسچىدە، نېمىسچىگە، نېمىسچىلەپ، نېمىسچەڭ، نېمىسچەڭلەر، نېمىسچىڭىز، نېمىسچىڭىزلەر

4)سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىقى

(1) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ

بوغۇملـۇق تۈرغـۇن سـۆز ۋە پېئىللارغـا قوشـۇمچىلارنىڭ لەۋلەشـكەن سـوزۇق تاۋۇشـلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قول_ قولۇم، قولۇڭ، قوللۇق

تۇز_تۇزۇم، تۇزۇڭ، تۇزلۇق

سۆز_سۆزۈم، سۆزۈڭ، سۆزلۈك

يۈز_يۈزۈم، يۈزۈڭ، يۈزلۈك

قولۇپ_ قولۇپۇم، قولۇپۇڭ، قولۇپلۇق

تولۇق_ تولۇقۇم، تولۇقۇڭ، تولۇقلۇق

ئاچ_ ئاچقۇچ، ئاچقۇچۇم، ئاچقۇچۇڭ، ئاچقۇچلۇق

تەپ_تەپكۈچ، تەپكۈچۈڭ، تەپكۈچۈم

سـۈز_ سـۈزگۈچ، سـۈزگۈچۈم، سـۈزگۈچۈڭ، سـۈزدۈم، سۈزسـۇن، سـۈزدۇق، سـۈزۈڭ، سۈزۈش، سۈزۈل. .

تۈز_تۈزۈم، تۈزدۈم، تۈزۈڭ، تۈزسۇن، تۈزدۇق، تۈزۈڭ، تۈزۈش، تۈزۈل، تۈزۈلۈش. . .

يولۇق_يولۇقتۇم، يولۇقتۇڭ، يولۇقسۇن، يولۇقتۇق، يۇلۇقۇش، يولۇقۇپ. . . .

ئوقۇ_ ئوقۇدۇم، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇسۇن، ئوقۇدۇق، ئوقۇش، ئوقۇشلۇق. . . .

ئەسكەرتىش:

(1)لەۋلەشـكەن تـىل ئارقـا سـوپزۇق تاۋۇشـلار بـىلەن تـۈزۈلگەن بـىر بوغۇملـۇق سـۆزلەرگە"ئا"بىلەن تـۈزۈلگەن قوشـۇمچە قوشـۇلغاندىن كـېيىن ئۇلارنىـڭ ئايغىغـا يەنە قوشۇمچە قوشۇشقا توغرا كەلگەندە، مەزكۇر "ئا"لىق بوغۇم ئۇچۇق بوغـۇم ھالىتـدە قالسا يـاكى ئالـدىنقى بوغـۇمى لەۋلەشـكەن تـىل ئارقـا سـوزۇق تاۋۇشـتىن، كـېيىنكى بوغۇمى"ئـا"بىلەن تـۈزۈلگەن كـۆپ بوغۇملـۇق سـۆزلەرگە قوشـۇمچە قوشـۇلغاندىن كـېيىن مەزكـۇر "ئـا"لىق بوغـۇم ئۇچـۇق بوغـۇم ھالىتـدە قالسـا، بـۇ سـۆزلەردىكى "ئا"تاۋۇشـى

ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قول+لان-+ىش=قوللىنىش(قوللۇنۇش ئەمەس)

قول +لار+ىم=قوللىرىم(قوللۇرۇم ئەمەس)

قۇلۇپ+لار+ىم=قۇلۇپلىرىم(قۇلۇپلۇرۇم ئەمەس)

سورا_سورىماق، سورىسا(سورۇماق، سورۇسا ئەمەس)

دورا_دورىماق، دورىسا(دورۇماق، دورۇسا ئەمەس)

(2) لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئايىغىغا يەنە قوشۇمچە قوشۇشقا توغرا كەلگەندە، مەزكۇر "ئە"لىك بوغۇم ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا ياكى ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن، كېيىنكى بوغۇمى"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر "ئە"لىك بوغۇم ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، بۇ سۆزلەردىكى "ئە"تاۋۇشى ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۈز+ لەن-+ىش=يۈزلىنىش (يۈزلۈنۈش ئەمەس)

ئۈزۈك+لەر+ىم=ئۈزۈكلىرىم(ئۈزۈكلۈرۈم ئەمەس)

يۆگە-يۆگىمەك، يۆگىسە(يۆگۈمەك، يۆگۈسە ئەمەس)

سۆرە_سۆرىمەك، سۆرىسە(سۆرۈمەك، سۆرۈسە ئەمەس)

(3)لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق

ۋريانتى قوشۇلىدۇ. مەسلەن:

باغ_ باغلىق، بېغىم، بېغىڭ. . . .

تال_ تاللىق، تېلىڭ، تېلىم. . .

بەت_ بەتلىك، بېتىم، بېتىڭ. . .

ئەن_ ئەنلىك. . . .

يات_ ياتتىم، ياتتىڭ، يېتىڭ، ياتتۇق، ياتلىق. . .

تولا_ تولىلىق. . . .

تولغا_ تولغىدىم، تولغاڭ، تولغىسۇن، تولغىدۇق، تولغاق

III سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن ئۇچۇق بوغۇملاردىكى "ئا"، "ئە"نىڭ سەل ئېگىز سوزۇق تاۋۇش"ئې"ۋە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش "ئى"غا نۆۋەتلىشىشىگە قارىتىلغان.

بۇنداق نۆۋەتلىشىش ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ئېتىبارەن كۆرىلىۋاتقان فونېتىكىلىق ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە ئۇ دەۋردە سۆزلەردە كۆپرەك ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان "ئە"نىڭ نۆۋەتلىشىشى بىلەن باشلانغان.

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا"ئا"، "ئە" تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمدىكى ئۇرغۇنىڭ سۆزنىڭ ئايغىدىكى بوغۇملىرىغا يۆتكىلىشى بارا-بارا "ئا" تاۋۇشىنىڭمۇ نۆۋەتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھازىرقى دەۋردە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلەندۈردىغان ئالاھىدىلىك بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق

قائىدىلىرىگە بويسۇنۇپ كەتمىگەنلىرى، شۇنىڭدەك ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىغان خاس سۆزلەر ئىچىدىكى "ئا"ياكى"ئە"بىلەن كەلگەن بوغۇملىرىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەن سۆزلەر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششىدىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي قائىدىگە بوي سۇنمايدۇ. شۇڭا بۇ قېتىم ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قايتا تەتقىق قىلىنىش ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە قائىدىلەر تۈزۈپ چىقىلدى:

1. ئاخىرقى بوغۇمى"ئە'بىلەن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە مەزكۇر "ئە" تاۋۇشىنىڭ"ئې"غا ياكى"ئى"غا نۆەتلىشش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1)ئۇچۇق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە

(1) نۆۋەتلىشدىغانلىرى:

"ئە" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان ئۇچۇق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، "ئە"لىك بوغۇم ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ، "ئە"تاۋۇشىغا چۈشكەن ئۇرغۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە"ئە"تاۋۇشى"ئى"غا نۆۋەتلىشدۇ. مەسىلەن:

پارە+سى=پارىسى

پەدە+سى=پەدىسى، پەدىدە، پەدىگە، پەدىلەر، پەدىلىك

پەللە+سى=پەللىسى، پەللىدە، پەللىگە، پەللىلىك

ئاغىنە+سى=ئاغىنىسى، ئاغىنىلەر، ئاغىنىلىك، ئاغىنىدارچىلىق

ئاھالە+سى=ئاھالىسى، ئاھالىدە، ئاھالىگە، ئاھالىلەر، ئاھالىلىك

ئالاقە+سى=ئالاقىسى، ئالاقىدە، ئالاقىگە، ئالاقىچى

مۇسابىقە+سى=مۇسابىقىسى، مۇسابىقىدە، مۇسابىقىگە، مۇسابىقىلەر

مۇندەرىجە+سى=مۇندەرىجىسى، مۇندەرىجىدە، مۇندەرىجىگە، مۇندەرىجىلىك

(2)نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

(1) ئاخىرقى بوغۇمى"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، گەرچە مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، "ئە"تاۋۇشىنىڭ ئۇرغۇسى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەلمىسە، ئۇرغۇسى يۆتكەلمىگەن بوغۇملاردىكى "ئە"تاۋۇشى نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىملاسىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تەۋە+سى=تەۋەسى، تەۋەدە، تەۋەلىك

ساھە+سى=ساھەسى، ساھەدە، ساھەگە، ساھەلەر

قەھۋە+سى=قەھۋەسى، قەھۋەدە، قەھۋەگە، قەھۋەلىك

قۇرئە+سى=قۇرئەسى، قۇرئەگە، قۇرئەدە

شىرە+سى=شىرەسى، شىرەگە، شىرەدە، شىرەلەر، شىرەلىك

لەۋھە+سى=لەۋھەسى، لەۋھەدە، لەۋھەگە، لەۋھەلەر

قىتئە+سى=قىتئەسى، قىتئەگە، قىتئەلەر

كۈرە+سى=كۈرەسى، كۈرەگە، كۈرەدە

مەزە+سى=مەزەسى، مەزەدە، مەزەگە، مەزەلەر

مەۋقە+سى=مەۋقەسى، مەۋقەگە، مەۋقەدە

ۋاھە+سى=ۋاھەسى، ۋاھەدە، ۋاھەگە، ۋاھەلەر

ۋەقە+سى=ۋەقەسى، ۋەقەگە، ۋەقەدە، ۋەقەلەر

جۈمە+سى=جۈمەسى، جۈمەدە، جۈمەگە

پاجىئە+سى=پاجىئەسى، پاجىئەدە، پاجىئەگە، پاجىئەلەر، پاجىئەلىك

ئەسلىھە+سى=ئەسلىھەسى، ئەسلىھەدە، ئەسلىھەگە، ئەسلىھەلەر، ئەسلىھەلىك

پاتىھە+سى=پاتىھەسى، پاتىھەدە، پاتىھەگە

جامائە+سى=جامائەسى، جامائەدە، جامائەگە، جامائەلىك

مەتبەئە+سى=مەتبەئەسى، مەبەئەدە، مەتبەئەگە، مەتنەئەلىك

مەدرىسە+سى=مەدرىسەسى، مەدرىسەدە، مەدرىسەگە، مەدرىسەلەر

گۈلقەقە+سى=گۈلقەقەسى، گۈلقەقەلىرى

ئېلىپبە+سى=ئېلىپبەسى، ئېلىپبەدە، ئېلىپبەگە، ئېلىپبەلىك

مەجمۇئە+سى=مەجمۇئەسى، مەجمۇئەگە، مەجمۇئەلەر، مەجمۇئەدە

مۇداپىئە+سى=مۇداپىئەسى، مۇداپىئەدە، مۇداپىئەگە، مۇداپىئەلەر

مۇئەسسەسە+سى=مۇئەسسەسەسى، مۇئەسسەسەدە، مۇئەسسەسەگە، مۇئەسسەسەلەر

خالىدە_ خالىدەگە_خالىدەدە_خالىدەلەر_خالىدەنى

جەملە_ جەملەدە_جەملەرگە_جەملەنى

راھىلە_راھىلەگە_راھىلەدە_ راھىلەلەر

زەھىدە_زاھىدەگە_زاھىدەدە_زاھىدەلەر

(2)ئاخىرقى بوغۇمى"-يە"شەكىلدە تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى"ئە"تاۋۇشى "ئى"گە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارمىيە_ئارمىيەسى_ئارمىيەگە_ئارمىيەدە

پارتىيە_پارتىيەسى_پارتىيەدە_پارتىيەگە

نەزەرىيە_نەزەرىيەسى_نەزەرىيەدە_نەزەرىيەگە_نەزەرىيەلەر

ياپۇنىيە_ياپۇنىيەدە_ياپۇنىيەگە_ياپۇنىيەلەر

ئالىيە_ئالىيەدە_ئالىيەگە، ئالىيەدە_ئالىيەلەر

رازىيە_رازىيەدە_رازىيەگە_رازىيەدىن_رازىيەلەر

2)يېپىق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە

(1)نۆۋەتلىشىدىغانلىرى

① "ئە"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئە"تاۋۇشى"ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەپ+ى=ئېپى ئەت+ى=ئېتى بەز+ى=بېزى

ئەس+ى=ئېسى تەگ+ى=تېگى بەت+ى=بېتى

② ئاخىرقى بوغۇمى "ئە" بولغان، كۆپ بوغۇملۇق يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئە"تاۋۇشى "ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەرەخ+ى=دەرىخى ئەخلەت+ى=ئەخلىتى تەلەپ+ى=تەلىپى

سۆڭگەچ+ى=سۆڭگىچى شىكايەت+ى=شىكايىتى

③ پۇل مەنىسىدىكى"چەن"سۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانى ئۇزۇن بولغاچقا، بۇ سۆز ئۇيغۇرتىلىدا خەنزۇ تىلىدىكى قوشما سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالىتىنى يوقىتىپ، يەككە سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ سۆز بىلەن ياسالغان سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە "ئە"تاۋۇشى "ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

پۇڭچەن+ى=پۇڭچىنى موچەن+ى=موچىنى كويچەن+ى=كويچىنى

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

① "ئە"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، سۆز يىلتىزىدىكى ئۇرغۇ ساقلانغانلىقتىن "ئە" تاۋۇشى 'ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ۋەز+ى=ۋەزى بەش+ى=بەشى

كەش+ى=كەشى خەج+ى=خەجى

② "ئە"بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن

سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمغا، كېيىنكىسى كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ، "ئە" لىك بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالغانلىقتىن، "ئە"تاۋۇشى "ئى" تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەنت+ى=كەنتى دەرد+ى=دەردى شەرت+ى=شەرتى

قەلب+ى=قەلبى قەست+ى=قەستى بەست+ى بەستى

③ ئەرەپ_ پارس تىللىرىدىن كىرگەن ئاخىرقى بوغۇمى"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئە"تاۋۇشى ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا، "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

مىجەز+ى=مىجەزى ئەرەب+ى=ئەرەبى نەسەب+ى=نەسەبى

④ خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان "ia,ua"قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار خەنزۇ تىلىدىكى قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن"ئە"تاۋۇشى ئىملادا"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ليەن+ى=ليەنى لۇشيەن+ى=لۇشيەنى يۈەن+ى=يۈەنى

⑤ ئاخىرقى بوغۇمى"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بەزىدە"ئە"تاۋۇشى "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرلۈپ، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت. بۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن "ئە" تاۋۇشى ئىملادا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەسلىھەت+ى=مەسلىھەتى(مەسلىھىتى ئەمەس)

نەسىھەت+ى=نەسىھەتى(نەسىھىتى ئەمەس)

2. ئاخىرىقى بوغۇمى "ئە"بىلەن تۈزۈلگەن پېئىللاردا "مەزكۇر "ئە"تاۋۇشىنىڭ "ئې" ياكى "ئى"غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1)ئۇچۇق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1)"ئە"تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللادىن پەقەت "دە" بىلەن "يە" پېئىلى بار بولۇپ، بۇ ئىككى پېئىلغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، "ئە" تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، "ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دە_دېدى، دېسۇن، دېدۇق، دېگەن، دېگىلى، دېسە، دېمەك، دېگەي، دېگۈلۈك، . . . . .

يە_ يېدى، يېسۇن، يېدۇق، يېگەن، يېگىلى، يېسە، يېمەك، يېگەي، يېگۈلۈك

ئەگەر بۇ "ئە تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالمىسا، "ئې"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

دە-دەپ، دەڭ، دەڭلەر، دەيلى، دەيدىغان. . . . .

يە_ يەپ، يەڭ، يەڭلەر، يەيلى، يەيدىغان. . . .

(2) ئاخىرقى بوغۇمى "ئە" بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ "ئە"تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، "ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

چەيلە_چەيلىدى، چەيلىسۇن، چەيلىدۇق، چەيلىگەن، چەيلىسە

يۈكلە_يۈكلىدۇق، يۈكلىسۇن، يۈكلىدى، يۈكلىگەن، يۈكلىسە. . . .

بىزە_بىزىدى، بىزىسۇن، بىزىدۇق، بىزىگەن، بىزىسە. . . . .

بىلە_بىلىدى، بىلىسۇن، بىلىدۇق، بىلىگەن، بىلىسە. . . .

ئەگەر بۇ خىلدىكى پېئىللاردا "ئە"تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا"ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

چەيلە_ چەيلەپ، چەيلەڭلەر، چەيلەيلى، چەيلەكلىك

يۈكلە_يۈكلەپ، يۈكلەگلەر، يۈكلەيلى، يۈكلەكلىك

بېزە_ بېزەپ، بېزەگلەر، بېزەيلى، بېزەكلىك. . .

بىلە_بىلەپ، بىلەگلەر، بىلەيلى، بىلەكلىك. . . .

2) يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1)"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، "ئە"تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، "ئې" غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

كەل_ كېلىپ، كېلىك، كېلىگلەر، كېلەيلى، كېلىدۇ، كېلىدىكەن. . .

يەش_ يېشىپ، يېشىك، يېشىگلەر، يېشەيلى، يېشىدۇ، يېشىدىكەن. . . .

ئەگەر "ئە"تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، "ئې"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەل_ كەلسە، كەلسۇن، كەلدۇق، كەلگەن، كەلگەي، كەلتۈر، كەلگۈلۈك. . .

يەش_ يەشسە، يەشسۇن، يەشتۇق، يەشكەن، يەشكەي، يەشتۈر، يەشكۈلۈك. . .

(2)ئاخىرقى بوغۇمى "ئە"بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، "ئە"تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، "ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش_مىنگىشىپ، مىنگىشىگلەر. . . .

مۆكچەي_مۆكچىيىپ، مۆكچىيىگلەر. . . .

ئەگەر"ئە"بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، "ئە"تاۋۇشى "ئى" غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش_ مىنگەشسە، مىنگەشكەن، مىنگەشسۇن، مىنگەشتۇق، مىنگەشكەي. . . .

مۆكچەي_ مۆكچەيسە، مۆكچەيگەن، مۆكچەيسۇن، مۆكچەيدۇق، مۆكچەيگەك

3. ئاخىرقى بوغۇمى "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن تۈرغۈن سۆزلەردە مەزكۇر "ئا" تاۋۇشىنىڭ "ئې" ياكى "ئى"غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1)ئۈچۈق بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەردە

(1)نۆۋەتلىشىدىغانلىرى

①"ئا" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان ئۈچۈق بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا"ئا"تاۋۇشىغا چۈشكەن ئۇرغۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە"ئا"تاۋۇشى"ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا_ئاتىسى، ئاتىلىق، ئاتىدا، ئاتىغا، ئاتىلار. . .

ياقا_ياقىسى، ياقىدا، ياقىغا، ياقىلار، ياقىلىق

ئارغامچا- ئارغامچىسى، ئارغامچىلىق، ئارغامچىغا، ئارغامچىدا، ئارغامچىلار

تاپانچا_تاپانچىسى، تاپانچىلىق، تاپانچىدا، تاپانچىغا، تاپانچىلار. . . . . . .

شاقىراتما_ شاقىراتمىسى، شاقىراتمىلىق، شاقىراتمىلىق، شاقىراتمىغا، شاقىراتمىدا

②ئاخىرقى بوغۇمى"ئا"بىلەن تۈزۈلگەن ئۈچۈق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۈن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ"ئا"تاۋۇشى بەزىدە"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت. بۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا" تاۋۇشى ئىملادا "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مولىكۇلا_ مولىكۇلاسى(مولىكۇلىسى ئەمەس)

پىلانىتا_ پىلانىتاسى(پىلانىتىسى ئەمەس)

راكېتا_راكېتاسى(راكېتىسى ئەمەس)

فورمۇلا_فورمۇلاسى(فورمىلىسى ئەمەس)

چېگرا_چېگراسى(چېگرىسى ئەمەس)

(2)نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

① "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن "يا، جا"قاتارلىق بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكىلەلمىگەنلىكتىن، "ئې"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

يا_ياسى، ياغا، تاغا، يادىن، يالار. . .

جا_ جاسى، جاغا، جادىن، جالىرى

② ، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋرۇپا تىللىرىدىن كىرگەن ئاخىرقى بوغۇمى "ئـا"بىلەن تـۈزۈلگەن ئۇچـۇق بوغـۇم ھالىتىـدىكى كـۆپ بوغۇملـۇق بەزى تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشـۇمچىلار قوشـۇلغاندا، بـۇ "ئـا" تاۋۇشـىدىكى ئۇرغـۇ يۆتكەلمىگەچكە، "ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ساپا_ساپاسى، ساپالىق. . . .

سادا_سا‌داسى، ساداغا. . . .

ھاۋا_ھاۋاسى، ھاۋاغا. . .

ئەۋلىيا_ئاۋلىياسى، ئەۋلىيالىق، ئەۋلىيادا. . .

ئوپېرا_ئوپېراسى، ئوپېرادا، ئوپېرالىق. . .

ئىلتىجا_ ئىلتىجاسى، ئىلتىجالىق. . .

ئاتموسفېرا_ئاتموسفېراسى، ئاتموسفېراغا، ئاتموسفېرادا. . . .

خىروموسوما_خىروموسوماسى، خىروموسۇمادا، خىروموسۇمالىق. . . .

③ تۆۋەندىكىدەك شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئىملاسى مۇنداق يېزىلىدۇ:

پاپا(رىم پاپاسى)_پاپاسى، پاپادا، پاپاغا، پاپالىق. . . .

پاپا(پاكار)_ پاپىسى، پاپىدا، پاپىغا، پاپىلىق، پاپىلار. . . .

بالا(بالايى ئاپەت)_بالاسى، بالادا، بالاغا، بالالىق. . . .

بالا(پەرزەنت)_ بالىسى، بالىدا، بالىغا، بالىلىق، بالىلار. . . .

2)يېپىق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە

(1)نۆۋەتلىشىدىغانلىرى

① "ئا"بىلەن تۈگىگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى، بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، "ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

داپ_ دېپى	ساپ_سېپى	قاپ_قېپى	لاپ_لېپى
ئات_ئېتى	دات_دېتى	قات_قېتى	يات_يېتى
شاخ_شېخى	ئاش_ئېشى	باش_بېشى	تاش _ تېشى
تاغ_تېغى	ئاق _ ئېقى	ساق_سېقى	قاق _ قېقى
ئاڭ_ئېڭى	ساڭ_ سېڭى	كاڭ _ كېڭى	ھاڭ_ھېڭى

② ئاخىرقى بوغۇمى "ئا"بىلەن تۈگىگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، "ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قانات_قانىتى	كاچات_كاچىتى	خالات_خالىتى	ئامبار_ئامبىرى
ئاياغ_ئايىغى	چىراغ_چىرىغى	ئاتاق_ئاتىقى	دىماغ_دىمىغى
بۇلاق_بۇلىقى	قاپاق_قاپىقى	ساقال_ساقىلى	شامال_شامىلى
قوزغىلاڭ_قوزغىلىڭى	قارىغاي_قارىغىيى	مالىخاي_مالىخىيى	
ئالقان_ئالقىنى	جاۋىغاي_جاۋىغىيى	ساۋاقداش_ساۋاقدىشى	

(2)نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

① "ئا"بىلەن تۈگىگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە

تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەچكە، "ئې"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. ("ر"بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر ئايرىم كۆرستىلدى.) مەسىلەن:

نال_نالى　　جاي_جايى　　راي_رايى　　خال_خالى

زات_زاتى　　هال_هالى　　ياد_يادى　　يال_يالى

تاج_تاجى　　نام_نامى　　ساز_سازى　　سان_سانى

② ئاخىرقى بوغۇمى"ئا"بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان يېپىق بوغۇم هالىتىدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىردىكى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بۇغۇمنى، كېيىنكىسى قوشۇمچە بىلەن قوشۇلۇپ كېيىنكى بوغۇمنى تەشكىل قىلغاچقا، ئاخىرقى "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمەي، يېپىق بوغۇم هالىتىدە قالغانلىقتىن "ئې"ياكى"ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاست_ئاستى　　ئانت_ئانتى　　ئالد_ئالدى

ئاسپىرانت_ئاسپىرانتى　　مۇزىكانت_مۇزىكانتى

③ئاخىرقى بوغۇمى "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم هالىتىدىكى بىرقىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، گەرچە مەزكۇر "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئۇچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسىمۇ، "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەچكە "ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەتىراپ_ئەتىراپى　　جاۋاب_جاۋابى　　قۇياش_قۇياشى

قاياش_قاياشى　　قۇرام_قۇرامى　　ئامال_ئامالى

تەلىمات_تەلىماتى　　ئىتتىپاق_ئىتتىپاقى　　ئىشتىياق_ئىشتىياقى

خىيال_خىيالى　　مۇقام_مۇقامى　　قۇرال_قۇرالى

پىلان_پىلانى ئىستىھكام_ئىستىھكامى پىراق_پىراقى

④ ئاخىرقى بوغۇمى"ئا"بىلەن تۈزۈلۈپ، "ھ"بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋە "ر"بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەنلىكتىن "ئې" ياكى"ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاھ _ ئاھى گاھ _ گاھى شاھ _ شاھى

ئىلاھ _ ئىلاھى گىياھ _ گىياھى نىكاھ _نىكاھى

ئارامگاھ _ئارامگاھى قارارگاھ _ قارارگاھى زىيارەتگاھ _ زىيارەتگاھى

قار_ قارى بار_ بارى شار _ شارى تار_ تارى كار_كارى

يار_ يارى زار_ زارى نار_نارى غار_غارى گار_گارى

قارار_قارارى مادار_ مادارى

⑤ دار، _زار، _ كار، _شۇناس" قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر قوشۇمچىلاردىكى "ئا" تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، "ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار_ئەمەلدارى ھوقۇقدار_ھوقۇقدارى مەنسەبدار_مەنسەبدارى

گۈلزار_گۈلزارى چىمەنزار_چىمەنزارى ئۈزۈمزار_ئۈزۈمزارى

گۇناھكار_گۇناھكارى مەدەتكار_مەدەتكارى ھەۋەسكار_ ھەۋەسكارى

تىلشۇناس_تىلشۇناسى تارىخشۇناس_ تارىخشۇناش

⑥ ئاخىرقى بوغۇمى "ئا"بىلەن تۈزۈلۈپ "ر"بىلەن ئاخىرلاشقان "ئامبار، بىكار، چاكار، چاكار، خامار، قاڭشار، قوچقار"قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى "ئا"تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن

"ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئامبار_ئامبىرى	بىكار_بىكىرى	چاكار_چاكىرى
خامار_خامىرى	قاڭشار_قاڭشىرى	قوچقار_قوچقىرى

⑦ ئاخىرقى بوغۇمى "ئا"بىلەن تۈزۈلۈپ، "_ ر، _ س" بىلەن ئاخىرلاشقان"ئانار، بازار، تاغار، خۇمار، سونار، قاتار" ۋە "ئابزاس، ئاتلاس، زاپچاس، كومپاس، ماتراس" قاتارلىق تۈرغۈن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ "ئا"تاۋۇشى بەزىدە "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي ئىككى خىل يېزىلىدىغان ئەھۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا"تاۋۇشى "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرلۈپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئانار_ئانىرى	بازار_بازىرى	تاۋار_تاۋىرى	پانار_پانىرى
تاغار_تاغىرى	خۇمار_خۇمىرى	ئابزاس_ئابزاسى	ئاتلاس_ئاتلىسى
زاپچاس_زاپچىسى	كومپاس_كومپىسى		

⑧ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئاخىرقى بوغۇمى "ang,iang" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن"بەنجاڭ، پەيجاڭ، جۈنجاڭ، دۈيجاڭ، دادۈيجاڭ، شىپاڭ، ماتاڭ، ليەنجاڭ، ماجاڭ، مەنجاڭ. . . . "قاتارلىق تۈرغۈن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىستىمالدا مەزكۇر"ئا"تاۋۇشى بەزىدە"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا"تاۋۇشى ئىملادا"ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بەنجاڭ_بەنجاڭى	پەيجاڭ_پەيجاڭى	جۈنجاڭ_جۈنجاڭى
دۈيجاڭ _دۈيجاڭى	دادۈيجاڭ_دادۈيجاڭى	شىپاڭ_شىپاڭى
ماتاڭ_ماتاڭى	ليەنجاڭ_ليەنجاڭى	ماجاڭ_ماجاڭى

4. ئاخىرقى بوغۇمى "ئـا"بىلەن تـۈزۈلگەن پېـئىللاردا، مەزكۇر"ئا"تاۋۇشـىنىڭ "ئـې" يـاكى "ئى"غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1)ئۈچۈق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1)نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

ئــاخىرقى بوغــۇمى "ئــا" بــىلەن تــۈزۈلگەن كــۆپ بوغۇملــۇق پېئىللارغــا مۇناســۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا مەزكۇر بوغۇم ئۈچۈق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى "ئا"تاۋۇشى "ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا_ئاتىدى، ئاتىغان، ئاتىسا، ئاتىسۇن، ئاتىدۇق. . . . .

ئورۇنلا_ئورۇنلىدى، ئورۇنلىغان، ئورۇنلىسا، ئورۇنلىسۇن، ئورۇنلىدۇق، . . . .

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

ئەگەر يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كـېـيىن مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئـاخىرقى "ئا"تاۋۇشـى"ئى"غا نۆۋەتلەشـمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاتا_ئاتالدى، ئاتالغان، ئاتالسا، ئاتالسۇن، ئاتالدۇق، ئاتاڭلار. . . . .

ئورۇنلا_ئورۇنلاندى، ئورۇنلانغان، ئورۇنلانسا، ئورۇنلانسۇن، ئورۇنلاڭلار. . . . . . .

2)يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1)نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغـا مۇناسـۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئۈچۈق بوغۇم ھالىتىدە قالسـا، "ئا"تاۋۇشـى"ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئات_ئېتىپ، ئېتىلغان، ئېتىلسا، ئېتىڭلار. . . . .

چات_چېتىپ، چېتىلغان، چېتىلسا، چېتىڭلار. . . . . .

② ئـاخىرقى بوغۇمى"ئـا"بىلەن تـۈزۈلگەن يىپيىـق بوغـۇم ھالىتىــدىكى كـۆپ بوغۇملـۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئۇچـۇق بوغـۇم ھالىتىـدە قالسا، "ئا"تاۋۇشى"ئى"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تاتار_تاتىرىپ، تاتىرىش، تاتىراڭغۇ. . . . . . .

جانلان_جانلىنىش، جانلىنىپ. . . . .

(2)نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى

① يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن " ، يىلتىـز يـاكى

ئۆزەكتىكى"ئا" تاۋۇشى "ئې"ياكى "ئى"غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئات_ئاتقان، ئاتسا، ئاتسۇن، ئاتتۇق، ئاتقۇر. . . . .

چات_چاتقان، چاتسا، چاتسۇن. چاتتۇق، چاتقۇ. . . . .

تاتار_تاتارغان، تاتارسا. . . . .

جانلان_جانلانغان، جانلانسا، جانلانسۇن، جانلاندۇق. . . . .

② "ئا"بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملـۇق پېئىللارغـا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىككـى ئـۈزۈك تاۋۇشـنىڭ ئالدىنقىسـى ئالـدىنقى بوغـۇمنى، كېيىنكىسـى كېيىنكـى بوغـۇمنى تەشـكىل قىلغـانلىقتىن "ئا"تاۋۇشـى "ئې"غـا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

تارت_تارتىپ، تارتىڭلار. . . . .

قايت_قايتىپ، قايتىڭلار. . . . .

Ⅳسوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇش"ئى، ئۇ، ئۈ" بىلەن تۈزۈلگەن بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىككىنچى بوغۇم ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتقاتسا، "ئى، ئۇ، ئۈ"تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پەسىل+ى=پەسلى	جىسىم+ى=جىسمى	سىڭىل+ى=سىڭلى
قىسىم+ى=قىسمى	كۆڭۈل+ى كۆڭلى	نەسىل+ى=نەسلى
ھۆكۈم+ى=ھۆكمى	ئورۇن+ى=ئورنى	ئوغۇل+ى=ئوغلى
ئۆمۈر+ى=ئۆمرى	ۋاقىت+ى=ۋاقتى	ئىسىم+ى=ئىسمى

2. ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ۋە پۈتكەن سۈپەتداشنىڭ سوراق شەكلى ئۈچۈن "مۇ"ئۇلانمىسى قوشۇلغاندىن كېيىن ياردەمچى پېئىل "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش"لەر كەلسە، "مۇ"ئۇلانمىسىدىكى "ۇ"تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كېلەر+مۇ+ئىدى=كېلەرمىدى	بارار+مۇ+ئىدى=بارارمىدى
ساتار+مۇ+ئىدى=ساتارمىدى	تونۇغان+مۇ+ئىدى=تونۇغانمىدى

V ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە يول قويۇلمايدۇ.

1)ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات+سا=ئاتسا(ئاسسا ئەمەس)

سات+سا=ساتسا(ساسسا ئەمەس)

ئاچ+قان=ئاچقان(ئاشقان ئەمەس)

قاچ+قۇن=قاچقۇن(قاشقۇن ئەمەس)

ئىچ+مەك=ئىچمەك(ئىشمەك ئەمەس)

چاچ+سا=چاچسا(چاشسا ئەمەس)

توش+سا=توشسا(توسسا ئەمەس)

قوش+سا=قوشسا(قوسسا ئەمەس)

ساق+لا=ساقلا(ساخلا ئەمەس)

ۋاق+لىق=ۋاقلىق(ۋاخلىق ئەمەس)

كېرەك+لىك=كېرەكلىك(كېرەگلىك ئەمەس)

تۆۋرۈك+لۈك=تۆۋرۈكلۈك(تۆۋرۈگلۈك ئەمەس)

چىراقلىق+راق=چىراقلىقراق(چىرايلىغراق ئەمەس)

2) "ق، ك، پ"تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، "ق، ك، پ"تاۋۇشلىرى ئىملادا ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ياتاق+ى=ياتىقى(ياتىغى ئەمەس)

ئاتاق+ى=ئاتىقى(ئاتىغى ئەمەس)

تىلەك+ى=تىلىكى(تىلىگى ئەمەس)

پىلەك+ى=پىلىكى(پىلىگى ئەمەس)

تەكلىپ+ى=تەكلىپى(تەكلىۋى ئەمەس)

ئارخىپ+ى=ئارخىپى(ئارخىۋى ئەمەس)

2. ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

جاراڭلىق ئۆزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى

باج_باجدا، باجغا، باجدىن

تار_تاردا، تارغا، تاردىن. . . . .

ياز_يازدا، يازغا، يازدىن

تال_تالدا، تالدا، تالدىن. . . .

نان_ناندا، ناندىن، نانغا، نانلار. . .

باي_بايدا، بايغا، بايدىن، بايلار. . . . .

دۇتتار_دۇتتاردا، دۇتتارغا، دۇتتاردا، دۇتتارلار

تومۇز_تۇمۇزغا، تۇمۇزدا، تۇمۇزدىن. . .

قورغان_قورغاندا، قورغاندىن، قوغانغا، قورغانلار. . . .

مۇقام_مۇقامدا، مۇقامغا، مۇقامدىن، مۇقاملار

تاڭلاي_ تاڭلايدا، تاڭلايغا، تاڭلايدىن. . .

قاراۋۇل_قاراۋۇلدا، قاراۋۇلغا، قاراۋۇلدىن. . . . .

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى

داپ_داپقا، داپتا، داپتىن

بەت_بەتتە، بەتكە، بەتتىن

كەچ_كەچتە، كەچكە، كەچتىن

شاخ_شاختا، شاختىن، شاخقا. . .

داس_داستا، داسقا، داستىن. . .

تۆش_تۆشتە، تۆشكە، تۆشتىن. . . .

قاق_قاقتا، قاققا، قاقتىن. . . .

تەك_تەككە، تەكتە، تەكتىن. . . .

قۇرۇت_قۇرۇتقا، قۇرۇقتا، قۇرۇتتىن. . .

ئۇماچ_ئۇماچقا، ئۇماچتا، ئۇماچتىن. . .

نەققاش_نەققاشقا، نەققاشتا، نەققاشتىن. . .

كۇھىقاپ_كۇھىقاپقا، كۇھىقاپتا، كۇھىقاپتىن. . . .

ئورۇندۇق_ئورۇندۇققا، ئورۇندۇقتا، ئورۇندۇقتىن. . .

ئەسكەرتىش:

① "ب، د، ھ "جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر جانلىق تىلدا جاراڭسىزلاشتۇرلۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، مۇنداق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھېساب_ھېسابتا، ھېسابقا، ھېسابتىن، ھېسابى

كىتاب_كىتابتا، كىتاپقا، كىتاپتىن، كىتابى

ئىقتىساد_ئىقتىسادتا، ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتىن، ئىقتىسادى

مۇراد-مۇرادقا، مۇرادتا، مۇرادتىن

پادىشاھ _ پادىشاھقا، پادىشاھتا، پادىشاھتىن

ئارامگاھ _ ئارامگاھتا، ئارامگاھقا، ئارامگاھتىن

② "غ، گ"جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە مۇشۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇلغاندا، ئىككى ئوخشاش جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنى بىرلا ۋاقىتتا ئېيتىش تەلەپپۇزغا ئېغىرلىق كەلتۈرگەچكە، مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغ+قا=باغقا(باققا ئەمەس)

تاغ+قا=تاغقا(تاققا ئەمەس)

تۇغ+قان=تۇغقان(تۇققان ئەمەس)

ئەگ+كەن=ئەگكەن(ئەككەن ئەمەس)

تەگ+كەن=تەگكەن(تەككەن ئەمەس)

بەگ+كە=بەگكە(بەككە ئەمەس)

3. "ي"ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

1)ئاخىرقى بوغۇمى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى سۆزلەرگە تەۋەلىك بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىدا"ي"تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ۋە ئىملادا شۇ بويىچە يېزىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخستە ھەممىسىگە ئوخشاشلا "سى" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پولۇ_پولۇيۇم، پولۇيۇڭ، پۇلۇسى

توخۇ_توخۇيۇم، توخۇيۇڭ، توخۇسى

چەيدۇ_ چەيدويۇم، چەيدويۇڭ، چەيدۇسى

ئىملا_ئىملايىم، ئىملايىڭ، ئىملاسى

2)"سۇ"سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، "ي"تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ھەمدە "ئۇ" تاۋۇشى "ئۈ"گە نۆۋەتلىشىدۇ. ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۈچۈن "سى"ئەمەس "ى"قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ_سۇيۇم، سۇيۇك، سۇيى

3)رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋرۇپا تىللىرىدىن كىرگەن "_ ىئا، _ىئو" قۇرۇلمىسىدىكى سۆزلەر تىلىمىزنىڭ فونىتىكىلىق قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرلۇپ، مەزكۇر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىغا ئۇزۇك تاۋۇش"ي"قوشۇلىدۇ ۋە ئىملادا شۇنداق يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

پىيانىنو، رادىيو، دىيامېتىر، تىياتىر، دىيالوگ، ماتېرىيالىزىم، سوتسىيالىزىم، فىرازىيولوگىيە، دىيافراگما، ئاككوردىيون، دىيالېكت. . . . .

Ⅵمۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. تۈپ سۆز ۋە قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

تۈپ سۆز ۋە قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەرن جۈملىدە مۇستەققىل لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە بىر-بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باھار بىلەن تەڭ پۈتكۈل كائىنات جانلىنىشقا باشلىدى.

2. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1)بىرىككەن سۆزلەر بىر لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىپ، ئۇنى تەشكىل قىلغان ئىككى تەركىب قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۆگىتاپان، توشقانقۇلاق، قىرىققۇلاق، مۈشۈكياپلاق،

سەكسەنپۇت، بۇغىئوت، ئىشقىلىپ، جاھانكەزدى

ئەسكەرتىش:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قانداق بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆز دەپ تونۇش

مەسىلىسى تېخى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل بولمىدى. شۇڭا بۇنىڭغا ئالاقىدار كونكرېت مەسىللەردە ئۇيغۇر تىلچىلىرى ئارىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ داۋام قىلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى نوقتىسىدىن ئالغاندا، بىرىككەن سۆزلەرنى شۇنىڭدەك بىرىككەن سۆزلۈك يۆلىنىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە قوشۇپ يازغان پايدىلىق. تېخى تالاش-تارتىش ئۈستىدە تۇرىۋاتقان بىرىكمىلەرنى ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يۆلىنىشىگە قاراپ كىيىنچە بىر تەرەپ قىلىسىمۇ بولىدۇ. بىز ھازىرچە ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئاساسەن قوشۇپ يېزىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆز قاتارىدا ئالدۇق.

2)بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبى قىسىملىرى ئوتتۇرسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ھازىرغىچە كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشقازان، سەپرائوت، قاراماي، ڭ، قاراشەھەر. . . .

بۇغئوت، تۆگتاپان، قارىمۇچ، قارىقات، بالىياتقۇ، سەللىگۈل. . . .

3)بىرىنچى تەركىبى ئىككىنچى تەركىبىگە "مۇ"باغلىغۇچىسى ياكى "ۋە"باغلىغۇچىسىنى ئۆزگەرگەن شەكلى"ئۇ"ئارقىلىق قوشۇلغان بىرىكمىلەر بىرىككەن سۆز ھېسابلىنىپ، قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باغۇبوستان، ئەيشۇئىشرەت، دادۇپەرياد، قولمۇقول

قارىمۇقارىشى، خىلمۇخىل، قاتمۇقات، ئۈستىمۇئۈست

4)ئىككىنچى تەركىبى "ب"بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بوغۇم بېشىدىكى "ب" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشغا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي، ئىملادا "ب" يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونبىشى، يۈزبېشى، مىڭبېگى، يۈزبېگى، موزايبېشى، شىللىباغ، بەلباغ، پاينەكباش، قاپاقباش، يۇمشاقباش، ئۈستىباش، يېڭىباشتىن، كۆكباش، كاتتىباش، ئىشتانباغ، گۈلباغ، ئازادباغ، دۆلەتباغ، چىنباغ، مارالبېشى، يۇلتۇزباغ، سايباغ، شامالباغ،

ئەمەتباقى، توختىباقى، ئاخۇنباي، ئابلاباقى. . . . .

5)تىلىمىزغا پارس تىلىدىن كىرگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن " _باز، _بان" بىلەن ياسالغان سۆزلەردىكى قوشۇمچىنىڭ بېشىدا كەلگەن "ب" تاۋۇشلىرى ئۇزۇن يىل داۋامىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ "ۋ" تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ "_ۋاز، _ۋەن، _ۋان " بولۇپ كەتكەن. پەقەت "_باز"شەكلى ئايرىم سۆزلەردە ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئىملادا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغانلىرى، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان ھالىتىدە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىمىغانلىرى ئەسلىي ھالىتىدە يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

دارۋاز(ئەسلى دارباز)	قىمارۋاز(ئەسلى قىمارباز)
يۇرتۋاز (ئەسلى يۇرتباز)	سىياسەتۋاز(ئەسلى سىياسەتباز)
باغۋەن(ئەسلى باغبان)	سايىۋەن(ئەسلى سايىبان)

جانباز، خوتۇنباز، تەركىپباز، تەرەپباز. . . . .

6)ئىككىنچى تەركىبى لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ مۇستەققىل قوللىنىشتىن قالغان ياكى لېكسىكىلىق مەنىسى سۇسلىشىپ، قوللىنىلىش نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان بىرىككەن سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بالىۋاقا(ئەسلى بالا بارقا) ئۆيۋاق(ئەسلى ئۆي- بارق)، تەڭتۇش، تەلتۆكۈس

3. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1)جۈپ سۆزلەر ۋە جۈپلەنمە بىرىكمىلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا-ئانا توي_تۆكۈن ئات_ ئۇلاغ

خۇشال-خۇرام ھارماي-تالماي ئۇزۇن-قىسقا

قاتتىق-قۇرۇق پات-پات قات-قات

قەۋەت-قەۋەت

2)ئىككىنچى تەركىبى كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەن تەكرارلانغان جۈپ سۆزلەر ئوتتۇرغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارقا-ئارقىدىن زامان-زاماندىن كەينى-كەينىدىن

جاي-جايىغا جاي-جايىدا تۆپە-تۆپىسىگە

ئۆز-ئۆزىنى بىر-بىرىنىڭ دوقمۇش-دوقمۇشتا

3)بىرىنچى تەركىبى چىقىش كېلىش بىلەن كېلىپ تەكرارلانغان سۆزلەردىن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆزلەر ھېسابلىنىپ، ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈندىن-كۈنگە ھېلىدىن-ھېلىغا شاختىن-شاخقا

ئۆيدىن-ئۆيگە ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا

4)تەكرار كەلگەن ھەر ئىككى سۆزنىڭ ھەر ئىككىسى ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەندىن سىرت يەنە كېيىنكى سۆزلەرگە باش كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇلار جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئىككى سۆز ئوتتۇرسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

جايى-جايىدا ئورنى-ئورنىدا ۋاقتى-ۋاقتىدا

جايى-جايىغا ئورنى-ئورنىغا ئىچى-ئىچىدىن

5)تەكرار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ كېيىنكىسىگە ياكى ھەر ئىككىسىگە "-لاپ، -لەپ"قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاي-ئايلاپ   كېچە-كېچىلەپ   تۆپە-تۆپىلەپ

ئويلاپ-ئويلاپ   يۈزلەپ-يۈزلەپ   ئارىلاپ-ئارىلاپ

6)ئىككى تەركىبلىك ياكى تەكرار كەلگەن تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق   پاژ-پۇژ   لىغىر-لىغىر

ۋال-ۋۇل   شىپ-شىپ   قىمىر-قىمىر

7)ئىككىنچى تەركىبى بىرىنچى تەركىبىگە قاپىيە نوقتىسىدىن ئۇلىنىپ كېلىپ، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنى سۇسلاشتۇرىدىغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

نان-پان   ئاش-پاش   چاي-پاي   تۇز-پۇز

سەل-پەل   ئاز-پاز   لاتا-پۇتا   مايماق-سايماق

قارا-قۇرا   ساراڭ-سۇرۇڭ

4. سانلارنىڭ ئىملاسى

سانلار تېكست ئىچىدە تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە يېزىلىدۇ.

1)بىردىن ئونغىچە بولغان ساناق سانلار ئېھتىياجغا قاراپ رەقەم ياكى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر ئادەم   بىر ساپاق ئۈزۈم   ئىككى تاۋۇز   بەش يۈەن

6 قەلەم   8 كىشى   9 خالتا. . . . .

2)دەرىجە سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا، كەينىدىن دەرىجە سان بەلگىسى "-" قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1-ئاي   12-قىسىم   " 9-دېكابىر" ۋەقەسى   مىلادىيە 480-يىلى

3)بىر قانچە دەرىجە سان قاتار كەلگەندە، مەيلى ھەرپ بىلەن يېزىلسۇن ياكى رەقەم

بىلەن يېزىلسۇن ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كاماندا ئەزالىرى. . . . .

1-، 2-، 3- كاماندا ئەزالىرى. . . . .

4) سانلىق مەلۇماتلاردىكى كۆپ خانىلىق ساناق سانلار ئارىلاش يېزىلسا بولىدۇ. رەقەم بىلەن يېزىلغاندا ھەر ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر تەتۈر پەش " , " قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

154 مىڭ 630 سەر كۈمۈش 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن

154,630 سەر كۈمۈش 1 , 600,000 يۈەن

5)ئاددىي كەسىر ۋە ئونلۇق كەسىرلىك سانلارنى ھەرپلىك ياكى رەقەملىك ئىپادە بىلەن يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

سەككىزدىن بەش ياكى $\frac{5}{8}$ ئوندى بىر ياكى $\frac{1}{10}$

نۆل پۈتۈن ئوندىن بىر ياكى 0. 1 بىر پۈتۈن يۈزدىن ئالتە ياكى 1. 06

6)بىر ئىش ۋەقەنىڭ باشلىنىش نوقتىسى بىلەن تاماملىنىش نوقتىسىنى بىلدۈرىدىغان يىل نامىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنمىسا، ئوتتۇرغا سىزىق قويۇلۇپ، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. ئەگەر مۇنداق يىل نامىلىرى مىلادىيە ھېسابىدا بولۇپ قالسا، كىچىك سان ئوڭغا، چوڭ سان سولغا يېزىلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقىلىرىدا چوڭ سان ئوڭغا، كىچىك سان سولغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇد كاشغەرى(1008_1105) يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019_1085)

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (1449_1551) نەۋايى (1441_1501)

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1896_1932) تاڭ سۇلالىسى(618_907)

ئارىستوتىل (مىلادىدىن ئىلگىركى 384_324)

پىلاتون (مىلادىدىن ئىلگىركى 427_347)

7)رىم رەقەملىرىنى ئېھتىياجغا قاراپ سۇلالىلەر، كىتاب بابلىرى ۋە توملىرى،

. مۇنداق ئەھۋالدا رىم رەقەملىرىدىن

كېيىن ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

I باب V توم كاربون Ⅳ ئوكسىدى

8)قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈردىغان سانلار تولۇق يېزىلغاندىن كېيىن " _ يىللىق" دېگەن سۆز قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

2007-يىللىق ئۇرۇمچى چېگرا سودا يەرمەنكىسى

2008-يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسى

9)رەقەم ۋە پىرسەنت بەلگىسى بىلەن يېزىلغان سانلاردىن كېيىن ئەگەر شەخس قوشۇمچىسىنى قوشۇشقا توغرا كەلسە، شەخس قوشۇمچىسى سانلارغا بىۋاستە ئۇلاپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەپتەرنىڭ 14 ى مېنىڭ، 12 سى سېنىڭ

ۋەزىپىنىڭ% 90 ى ئورۇنلاندى

10)فورمۇلالار، ماتىماتىكىلىق ئىپادىلەر سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

F=am (نيوتۇننىڭ ئىككىنچى قانۇنى)

$M\frac{1}{2}=\sum k\ V2$ (ھەرىكەت ئېنېرگىيەسىنى قانۇنى)

11)ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يېزىلسىمۇ ياكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە يېزىلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300 مىڭ كىلومېتىر ياكى نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300,000 km

300 كىۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان چېنىقىش زالى ياكى $m2$ 300 كېلىدىغان چېنىقىش زالى

12)پارگراف بەلگىسى ساندىن كېيىن يېزىلىدۇ. پاراگراف بەلگىسىدىن كېيىن چېكىت

قويۇلىدۇ. مەسىلەن :

.1 .2 .3 .4 .5 .6

Ⅶ بەزى پېئىللارنىڭ ئىملاسى

1. "ئال-، بول-، چال-، سال-، قال-، كەل-"پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە كەلسە، بۇ پېئىللارنىڭ رەۋىشداش شەكلىدىكى "لى-" ۋە "لۇ-" بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەسلىي پېئىلدىكى"ئا"،

نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئال- +ىپ+دۇر+مەن=ئاپتىمەن، ئاپتىمىز

ئال-+ىپ+دۇر+سەن=ئاپسەن، ئاپسىز، ئاپتىلا

ئال-+ىپ+دۇر+0=ئاپتۇ

بول-+ۇپ+دۇر+مەن=بوپتىمەن، بوپتىمىز

بول-+ۇپ+دۇر+سەن=بوپسەن، بوپسىز، بوپتىلا

بول-+ۇپ+دۇر+0=بوپتۇ

چال-+ىپ+دۇر+مەن=چاپتىمەن، چاپتىمىز

چال-+ىپ+دۇر+سەن=چاپسەن، چاپسىز، چاپتىلا

چال-+ىپ+دۇر+0=چاپتۇ

سال-+ىپ+دۇر+مەن=ساپتىمەن، ساپتىمىز

سال-+ىپ+دۇر+سەن=ساپسەن، ساپسىز، ساپتىلا

سال-+ىپ+دۇر+0=ساپتۇ

قال-+ىپ+دۇر+مەن=قاپتىمەن، قاپتىمىز

قال-+ىپ+دۇر+سەن=قاپسەن، قاپسىز، قاپتىلا

قال-+ىپ+دۇر+0=قاپتۇ

كەل-+ىپ+دۇر+مەن=كەپتىمەن، كەپتىمىز

كەل-+ىپ+دۇر+سەن=كەپسەن، كەپسىز، كەپتىلا

كەل-+ىپ+دۇر+0=كەپتۇ

2. "ئال-، بول-، چال-، سال-، قال-، كەل-"پېئىللىرى ئۆز مەنىسىدە "پ"لىق رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە مۇشۇ پېئىللار تۇسلۇك مەنە بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىدە ياردەمچى پېئىل ۋەزىپىسىدە كەلسە، بۇ ياردەمچى پېئىللار تەركىبىدىكى "لى-" ۋە "لۇ-" بۇغۇملىرى كۆرسىتىلگەندەك چۈشۈپ قالىدۇ. ئالدىنقى پېئىلدىكى "ئا، ئە"تاۋۇشلىرى 'ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ ساپتىمەن

ئال-+ىپ=ئېلىپ سال-+ىپ>ساپ+دۇر+مەن=ساپتىمەن

بولۇپ بوپتۇ

بول_+ۇپ=بولۇپ بول-+ۇپ>بوپ+دۇر=بوپتۇ

چېلىپ ساپتىمەن

چال-+ىپ=چېلىپ سال-+ىپ>ساپ+دۇر+مەن=ساپتىمەن

سېلىپ بوپتۇ

سال-+ىپ=سىلىپ   بول-+ۇپ>بوپ+دۇر=بوپتۇ

قىلىپ قاپتىمەن

قال-+ىپ=قىلىپ   قال-+ىپ>قاپ+دۇر+مەن=قاپتىمەن

كىلىپ قاپتىمەن

كەل-+ىپ=كىلىپ   قال-+ىپ>قاپ+دۇر+مەن=قاپتىمەن

3. يۇقىرىدىكى ئالتە پېئىلنىڭ مۇستەققىل مەنىدە كەلگەن "پ"لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇلاردىن بەزىلىرى يەنە "پ"لىق رەۋىشداش شەكلىدە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ھەر ئىككى پېئىلنىڭ "پ"لىق رەۋىشداش شەكلىدە كۆرۈلگەن "لى-" ۋە "لۇ-"بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى "ئا، ئە"تاۋۇشلىرى "ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئال-+ىپ=ئېلىپ   سال-+ىپ=سىلىپ_ _ _ ئېلىپ سىلىپ

بول-+ۇپ=بولۇپ   بول-+ۇپ=بولۇپ _ _ _ بولۇپ بولۇپ

چال-+ىپ=چىلىپ   سال-+ ىپ=سىلىپ_ _ _ چىلىپ سىلىپ

سال- + ئىپ=سىلىپ   بول-+ ۇپ=بولۇپ _ _ _ سىلىپ بولۇپ

كەل_ + ىپ=كىلىپ   قال- +ىپ=قىلىپ _ _ _ كىلىپ قىلىپ

ئەسكەرتىش:يۇقىرىدىكى 6 پېئىل مۇستەققىل مەنىدە "پ"لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەندە، ئۇلارغا تۇسلۇك مەنە ئۈچۈن " ئال " پېئىلىنىڭ " پ " لىق رەۋىشداش شەكلى قوشۇلۇپ كەلسە، ھەر ئىككى تەركىبتىكى "لى-" ۋە "لۇ-"بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي بىرىكتۈرۈپ يېزىلىدۇ. بۇ پېئىللاردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى "ئې"غا نۆۋەتلەشكەندىن سىرت يەنە بىرىنچى تەركىب نىڭ ئايىغىدىكى"پ" تاۋۇشىمۇ "ۋ"غا نۆۋەتلەشتۈرىلىدۇ. مەسىلەن:

ئال- +ىپ+ئال-+ىپ=ئېلىۋېلىپ

بول-+ۇپ+ئال- +ىپ=بولۇۋېلىپ

چال- +ىپ+ئال- + ىپ=چېلىۋېلىپ

سال- + ىپ+ئال-+ىپ=سېلىۋېلىپ

قال- +ىپ+ئال- +ىپ=قېلىۋېلىپ

كەل- + ىپ+ئال- ىپ=كېلىۋېلىپ

4. ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى " ئا ، ئە " قوشۇلغاندىن كېيىن، "ئا- "پېئىلىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۇسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى " ئا" تاۋۇشى ئۆز پېتى قالىدۇ، "ئە"تاۋۇشى "ئې"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى

ياز- + ا + ئال - + ا+دۇر + مەن=يازالايمەن

ياز- + ا + ئال - + ا+دۇر + سەن=يازالايسەن

ياز- + ا + ئال - + ا+دۇر +0=يازالايدۇ

كەل- + ە+ ئال- + ا+ دۇر+ مەن=كېلەلەيمەن

كەل- + ە+ ئال- + ا+ دۇر+سەن=كېلەلەيسەن

كەل- + ە+ ئال- + ا+ دۇر+0=كېلەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ياز- +ا + ئال- +ما+ي+دۇر+ مەن=يازالمايمەن

ياز- +ا + ئال- +ما+ي+دۇر+ سەن=يازالمايسەن

ياز- +ا + ئال- +ما+ي+دۇر+0=يازالمايدۇ

كەل- +ە + ئال- + ما + ي + دۇر + مەن=كېلەلمەيمەن

كەل- +ە + ئال- + ما + ي + دۇر + سەن=كېلەلمەيسەن

كەل- +ە + ئال- + ما + ي + دۇر + 0=كېلەلمەيدۇ

5. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى " ي " قوشۇلغاندىن كېيىن " ئال- " (بۇ پېئىل تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى سەۋەبىدىن " ئەل" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.)پېئىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۈسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى " ئا ، ئە"تاۋۇشلىرى "ئى" غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى

ئىشلە- + ي+ئال- + ا + دۇر+ مەن=ئىشلىيەلەيمەن

ئىشلە- + ي+ئال- + ا + دۇر+ سەن=ئىلىيەلەيسەن

ئىشلە- + ي+ئال- + ا + دۇر+ 0=ئىشلىيەلەيدۇ

ياسا- +ي + ئال- + ا + دۇر + مەن= ياسىيالايمەن

ياسا- +ي + ئال- + ا + دۇر + سەن=ياسىيالايسەن

ياسا- +ي + ئال- + ا + دۇر + 0=ياسىيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىشلە_ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + مەن= ئىشلىيەلمەيمەن

ئىشلە_ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + سەن=ئىشلىيەلمەيسەن

ئشلە_ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + 0=ئلىيەلمەيدۇ

ياسا _ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + مەن = ياسىيالمايمەن
ياسا _ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + سەن=ياسىيالمايمەن
ياسا _ + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + 0=ياسىيالمايدۇ

6. يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە ئىمكانىيەت تۈسگە ئىگە بولغان بىر بوغۇملۇق " دە-، يە- " پېئىللىرىدىكى "ئە" تاۋۇشى " ئې " غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى :

دە- + ي + ئال- + ا + دۇر + مەن=دېيەلەيمەن
دە- + ي + ئال- + ا + دۇر + سەن=دېيەلەيسەن
دە- + ي + ئال- + ا + دۇر + 0=دېيەلەيدۇ

يە- + ي + ئال- + ا + دۇر + مەن=يېيەلەيمەن
يە- + ي + ئال- + ا + دۇر + سەن=يېيەلەيسەن
يە- + ي + ئال- + ا + دۇر + 0=يېيەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى

دە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر + مەن=دېيەلمەيمەن
دە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر + سەن=دېيەلمەيسەن
دە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر +0=دېيەلمەيدۇ

يە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر + مەن=يېيەلمەيمەن
يە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر + سەن=يېيەلمەيسەن

يە- + ي + ئال- + ا + ما + ي + دۇر +0=يېيەلمەيدۇ

7. "ئوقۇ-، تونۇ- " غا ئوخشاش ئاخىرقى بوغۇمىدا " ئۇ " تاۋۇشى كەلگەن پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى " ي " قوشۇلغاندىن كېيىن " ئال- " پېئىلىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىمكانىيەت تۈسىنى بىلدۈرسە، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز ھەر ئىككى شەكلىدە پېئىل يىلتىزىدىكى " ئۇ " تاۋۇشىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى :

ئوقۇ - + ي + ئال- + ا + دۇر + مەن= ئوقۇيالايمەن

ئوقۇ - + ي + ئال- + ا + دۇر + سەن= ئوقۇيالايسەن

ئوقۇ - + ي + ئال- + ا + دۇر + 0= ئوقۇيالايدۇ

تونۇ - + ي + ئال- + ا + دۇر + مەن= تونۇيالايمەن

تونۇ - + ي + ئال- + ا + دۇر + سەن= تونۇيالايسەن

تونۇ- + ي + ئال- + ا + دۇر + 0= تونۇيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

ئوقۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + مەن =ئۇقۇيالمايمەن

ئوقۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + سەن =ئۇقۇيالمايسەن

ئوقۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + 0 =ئۇقۇيالمايدۇ

تونۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + مەن =تونۇيالمايمەن

تونۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + سەن =تونۇيالمايسەن

تونۇ- + ي + ئال- + ما + ي + دۇر + 0 =تونۇيالمايدۇ

8. " ئات " پېئىلى "پ" لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ تۇسنى بىلدۈرسە، " ئەت " كە ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە ئالدىنقى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. رەۋىشداشتىكى " پ " تاۋۇشى " ۋ " غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

تاشلا- + پ + ئات= تاشلىۋەت

ياسا- + پ + ئات= ياسىۋەت

ئوقۇ- + پ + ئات= ئوقۇۋەت

9. " بەر' پېئىلى " ئا، ئە " بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرۈپ كەلسە، رەۋىشداشلاردىكى " ئا، ئە " تاۋۇشلىرى " ئى " غا نۆۋەتلىشىش بىلەن بىرگە پېئىلنىڭ يىلتىز ياكى ئۆزىكىدىكى " ئا، ئە " تاۋۇشلىرى " ئې " غا نۆۋەتلىشىدۇ. شۇنىڭدەك " بەر-" پېئىلىدىكى "ب " تاۋۇشى " ۋ " غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

ياز- + ا + بەر= يېزىۋەر

قاز- + ا + بەر= قېزىۋەر

سات- + ا + بەر= سېتىۋەر

كۆر- + ە + بەر= كۆرىۋەر

كەت- + ە + بەر= كېتىۋەر

كەس- + ە + بەر= كېسىۋەر

كەت- + ە + بەر= كېتىۋەر

10. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى "ي " قوشۇلغاندىن كېيىن " بەر- " پېئىلى قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرگەندە، مەزكۇر " ي " چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ پېئىللار تەركىبىدىكى " ئە " سوزۇق تاۋۇشلىرى " ئى " غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. ئەمما ئىككىنچى تەركىبتىكى "ب " تاۋۇشى " ۋ " غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

دە- + ي + بەر= دەۋەر

ئشلە + ي + بەر= ئشلەۋەر

ياسا- + ي + بەر= ياساۋەر

Ⅷ ياردەمچى سۆزلەرنىڭ ئملاسى

11. "ئدى، ئكەن، ئمش" ياردەمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئدى _ كتاب ئدى، قىزىل ئدى، ئالتە ئدى، شۇنداق ئدى. . . .

ئكەن_ كتاب ئكەن، قىزىل ئكەن، ئالتە ئكەن، شۇنداق ئكەن. . . .

ئمش _ كتاب ئمش، قىزىل ئمش، ئالتە ئمش، شۇنداق ئمش. . . . .

بۇ ياردەمچى پېئىللار پېئىل تىپىدىكى سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى تەركىبكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئدى _ ئوقۇغانىدى، بارماقچىدى؛ يېزىۋىدى، يازاردى، يازسىدى. . . .

ئكەن _ ئوقۇغانىكەن، ئوقۇيدىكەن؛ بارماقچىكەن؛ يېزىپتىكەن، يازسىكەن، يازىدىكەن، . . . .

ئمش _ ئوقۇغانمش، بارماقچىمش، يازارىمش

12. " مۇ، ما، غۇ، قۇ، ئا، ئە، زە، لا" ئۇلانمىلىرى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ. " دە، ھە، يۇ " ئۇلانمىلىرى ئالدىدىكى سۆزلەردىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن :

ئالدىڭىزمۇ؟ مەنما؟ سىزچۇ ؟ مەنغۇ كېلەرمەن شۇنداققۇ دەيمەن؟

ئېيتىپ بېقىڭا؟ شۇنداق دېگىنە. سەنزە، كېلىپلا، كۆرۈپلا. . . . .

ئۇ كەلدى   دە، ئولتۇرماي كەتتى.

شۇنداق ئويلاپسەن   دە، كۆرۈپسەن- دە،   سەنمۇ يېزىپسەن   دە.

باردۇق- ھە.   كۆردۇق _ ھە.   كەتتۇق _ ھە.

كەلدى _ يۇ كەتتى. باردى _ يۇ ئالدى

13. " بىلەن، ۋە، ھەم، ھەمدە، ئۈچۈن، ياكى، يا، بەلكى، چۈنكى، ئارقىلىق، ئارقىسىدا، توغرۇلۇق، توغرىسىدا، ئەمما، بىراق، لېكىن. . . . . " قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئالدى ۋە ئارقىسىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بىلەن سەن   مەن ۋە سەن   مەن ھەم سەن

سېنىڭ ئۈچۈن   سەن توغرۇلۇق   مەن ياكى سەن

14. سۈپەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈردىغان " پ " بىلەن ئاياغلاشقان تەركىبلەر سۈپەتكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاپئاق، ئاپئاشكارا، كۆپكۆك، سېپسېرىق، قىپقىزىل، دۈپدۈملاق، قاپقارا، ياپيېشىل. . . . .

IXباشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1)خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان سۆزلەر ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

گاڭپەن، سومەن، خوشاڭ، پىنتوزا، يۇتازا. . . . .

2)خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى " c,sh,ch,zh " تاۋۇشلىرى ئۇيغۇرچىدا " ج، چ، ش، س" ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن :

جۇڭگۇ	Zhong guo	中国
چاڭشا	Chang sha	长沙
شاڭخەي	Shang hai	上海
ساۋ ساۋ	Cao cao	曹操

3)خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى تاق يۈنمۇ " e,ī,o,a " ھەم قوشما يۈنمۇ " in,ing,en,eng,uang,ua,ang " لار پۈتۈڭخۋا تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بوخەي	Bo hai	渤海
شېڭمۇ	Sheng mu	声母
لى شمىن	Li shi min	李世民
ئېمېيشەن	E mei shan	峨眉山
خېنەن	He nan	河南
شىنجياڭ	Xin jiang	新疆
شىڭشىڭشيا	Xing xing xia	星星峡
فاڭجېن	Fang zhen	方针
جېڭجۇ	Zheng zhou	郑州
خۋاشيا	Hua xia	华夏
گۋاڭجۇ	Guang zhou	广州

4) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۋاسىدىكى تاق يۈنمۇ " u " بىلەن قوشما يۈنمۇ " un,uan " لاردىكى " u" نىڭ يېزىلىشى تۆۋەندىكىچە :

(1) " u " تـاق يۈنمۇسـى " y,x,q" شـىگمۇلىرى بىـلەن بىللە كەلگەنـدە "ئـۈ " يېزىلىـپ باشقىلىرىدا " ئۇ " يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

شۈ گوجاڭ	Xu guo zhang	许国璋
شۈجۇ	Xu zhou	徐州
جياۋ يۈلۇ	Jiao yu lu	焦裕禄
يۈ گۇڭ	Yu gong	愚公

(2) قوشما يۈنمۇ "un" تـاق يۈنمۇسـى " u" ئۇيغۇرچىـدا "ئـۈ" يېزىلىـدۇ. قوشما يۈنمۇ "uan" ، " g,h,k" شىگمۇلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، تەركىبىـدىكى " u " ئۇيغۇرچىدا " ئۇ "يېزىلىدۇ. " g,h,k" شىگمۇلاردىـن باشقا شىگمۇلارغا قوشۇلۇپ كەلسە، " ئۈ " يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

يۈنمۇ	Yun mu	韵母
لۇشۈن	Lu xun	鲁迅
گۇەن ۋېنجاۋ	Guan wen zhao	关文钊
جيا يۈگۇەن	Jia yu guan	嘉峪关
لى رۈيخۇەن	Li rui huan	李瑞环
كۇەن (فامىلە)	Kuan	宽

5)خەنـزۇ تىلـى پۇتۇڭخۇاسـىدىكى ئـايرىم بوغـۇم بولـۇپ كەلـگەن قوشـما يۈنمـۇ " ou " تەركىبىدىكى " u " تاۋۇشى، قوشما يۈنمۇ " ao,iao" سىكى "o" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا " ۋ "غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا " ۋ " يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوۋياڭ شيۇ	Ou yang xiu	欧阳修
جوۋ ئېنلەي	Zhou en lai	周恩来
ماۋ زېدوڭ	Mao ze dong	毛泽东

جياۋ يۈلۈ	Jiao yu lu	焦裕禄
ئاۋ مېن	Ao men	澳门
ساۋ ساۋ	Cao cao	曹操

6) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تاق يۈنمۇلىرى ئىچىدە "o" تاۋۇشى ئەگەر ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئۇيغۇرچىدا " ئو "يېزىلىدۇ. يېپىق بوغۇم ھالەتتە قالسا، "ئۇ " يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بوخەي	Bo hai	渤海
نىڭبو		宁波
موخې	Mo he	漠河
پو ياڭ	Po yang	鄱阳
شەندۇڭ	Shan dong	山东
چۇڭچىڭ	Chong qing	重庆
جۇڭخۇا	Zhong hua	中华
گۇڭشې	Gong she	公社

7) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدا "uai,ai,uan,ian,an " يۈنمۇلىرىدىكى " a" تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى " ئە" تاۋۇشىغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا "ئە" يېزىلىدۇ. بۇلاردىكى ئاخىرقى تاۋۇش ياكى ئۆتكۈنچى تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغان "ī " تاۋۇشى ئۇزۇك تاۋۇش " ي "غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا " ي " يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تيەنجىن	Tian jin	天津
لەنجۇ	Lan zhou	兰州

شەنخەيگۇەن	Shan hai guan	山海关
چاڭجياڭ	Chang jiang	长江
خۇەيخې	Huai he	淮河

8) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى قوشما يۈنمۇ " uo" ئۇيغۇرچىدا " ئو " بىلەن، "ue" ئۇيغۇرچىدا " ئۆ" بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

گوۋۇيۈەن	Guo wu yuan	国务院
يۆ فېي	Yue fei	岳飞
جاڭ شۆلياڭ	Zhang xue liang	张学良

9) خەنزۇچە كىشى ئىسىملىرىدا فامىلە بىلەن ئىسىم ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن :

ئوۋياڭ شيۇ	Ou yang xiu	欧阳修
جوۋ ئېنلەي	Zhou en lai	周恩来
ماۋ زېدوڭ	Mao ze dong	毛泽东
جياۋ يۈلۇ	Jiao yu lu	焦裕禄

2. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋرۇپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋرۇپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ، يەنى ئالدىنقىسى جاراڭسىز، كېيىنكىسى جاراڭلىق ياكى ھەر ئىككىسىلا جاراڭلىق ۋە ياكى ھەر ئىككىسىلا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

1) جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش "س" ياكى "ش" لار ئۆزىدىن كېيىن باشقا جاراڭسىز

ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەندە، سۆز بېشىغا " ئى" قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىستىل، ئىسفىرا، ئىستاتىك، ئىستودىيە، ئىسپورا، ئىسكىرىپكا، ئىسكىلات، ئىشتاپ، ئىشتات، ئىشتانكا، ئىشكالا. . . . .

2) " س، ش"دىن باشقا ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشىدا قاتار كەلسە، بۇ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا " ئى" قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پىتومائىن، پىتېروكارىيە، فىتور. . . . . . .

3)"س، ش، ت، پ، خ، ف، ك" قاتارلىق جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆزىدىن كېيىن " ر، ل، م " قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا " ئى" قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پىراكتىكا، پىروگراما، پىرولېتارىيات، تىراكتور، تىراگىدىيە، خىروم، خىرۇستال، خىرىستىيان، فىرانىك، فىرانسوز، سىلانېتىس، سىمولا، شىلانكا، كىران، كىلاسسىك. . .

4) ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بېرىكىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا " ئى" قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىراخما، بىرىتىۋا، بىرىليانت، بىروم، بىرونېۋىك، دىراپ، دىراما، دىراۋىد، گىراماتىكا، گىرام. . . . .

5) رۇس فامىلىلىرىدىكى "- ئوۋ، -ئېۋ، -يېۋ" قوشۇمچىلىرىدىكى " ۋ " تاۋۇشى " ف " بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرگېنىف　　　　لېۋ نىكولايېۋىچ تولستوي　　　　ھەيدەروف نېكراسوف

X قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويىماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ج خ ج _ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى

ج ك پ _ جۇڭگو كومۇنىستلار پارتىيەسى

ج خ ئى _ جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى

ش ئۇ ئا ر _ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

2. بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پارتكوم _ پارتىيە كومىتېتى ئوبكوم _ ئوبلاستلىق كومىتېت

تىلكوم _ تىل-يېزىق كومىتېتى

3. كىشى ئىسىم-فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

م. كاشغەرى(مەھمۇد كاشغەرى) ل. مۇتەللىپ(لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

ئا. ت. ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم تىلەش ئۆتكۈر) ئا. نىزارىي(ئابدۇرەھىم نىزارى)

4.

سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا خەلئارادىكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن :

WTO دۇنيا سودا تەشكىلاتى

GDP ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى

BBC ئەنگلىيە رادىيو شىركىتى

KGB دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتى

VCD	ۋىدىيولۇق ئوپتىكىلىق دىسكا
DVD	رەقەملىك ۋىدىيولۇق دىسكا
CD	ئوپتىكىلىق دىسكا

5. خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلىپ بوغۇم تەشكىل قىلالايدىغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، ئىملادا قىسقارتىلغان لاتىن ھەرپى بويىچە يېزىشقىمۇ ياكى ئۇيغۇرچە يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

OPEC	ياكى	ئوپېك
SARS	ياكى	سارس
ADIS	ياكى	ئەيدىز
DOS	ياكى	دوس
ROM	ياكى	روم
RAM	ياكى	رام

6. بىر قىسىم خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ ناملىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ب د ت	بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى
ش ئا ئە ت	شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى
م د ب	مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى
ئو ت م	ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

7. خەلقئارادا قىسقارتىپ يېزىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ، ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن :

س م	سانتىمېتىر

ك م   كىلومېتىر

ك ل   كىلولىتىر

ك ۋ   كىلوۋات

م م   مىللىمېتىر

XI قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

1. قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

چىراي+ لىق= چىرايلىق   ئۆي+ دىن= ئۆيدىن   كىتاب+ خانا=كىتابخانا

2. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم ئەسلى سۈپەت سۆزلەرگە ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە "ي" قوشۇپ يېزىلىدۇ. مۇنداق سۈپەتلەر ئەگەر ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنسە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئاخىرىغا " سى " قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەدئىي، مەنپىي، ئاددىي، مەخپىي، سەممىي، ئىجابىي، ئىجابىيسى

سەلبىي، سەلبىيسى تەبئىي تەبئىيسى ئالىي ئالىيسى ئەشەددىي

ئەشەددىيسى تەپسىلىي تەپسىلىيسى

3. پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە قوشۇلىدۇ.

"ل، م، ن، ز، گ، غ، ڭ، ي" بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا "- دۇر، - دۈر" قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چان ــ چاندۇر   قون ــ قوندۇر   بۇز ــ بۇزدۇر

ئەز _ ئەزدۇر چىگ _ چىگدۇر تۇگ _ تۇگدۇر

بوغ _ بوغدۇر تۇغ _ تۇغدۇر ماڭ _ ماڭدۇر

توڭ _ توڭدۇر كۆي _ كۆيدۇر قوي _ قويدۇر

ئال _ ئالدۇر قال _ قالدۇر يۇم _ يۇمدۇر

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

كەل _ كەلتۇر ئۆل _ ئۆلتۇر سۇن _ سۇنغۇز_. . . . . (تاماق)

تۆۋەندىكىلەرگە ئىككى خىل قوشۇمچى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تام _ تىمىت. . . . . ، تامدۇر ئاق _ ئىقىت. . . . . . . ئاقتۇر ئەم _ ئىمىت. . . . . ئەمدۇر

4. "س، ق، ك، پ" بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا "_ تۇر، _ تۇر" قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاس _ ئاستۇر باس _ باستۇر كەس _ كەستۇر

باق _ باقتۇر قاق _ قاقتۇر ياق _ ياقتۇر

چەك _ چەكتۇر بىرىك _ بىرىكتۇر زىرىك _ زىرىكتۇر

ياپ _ ياپتۇر قوپ _ قوپتۇر كۆپ _ كۆپتۇر

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بىقىنمايدۇ. مەسىلەن:

قوپ _ قوپۇر (تام) چىق _ چىقار قورق قورقۇت

قىس _ قىسقۇز. . . . . ("قىستۇر- "دىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ)

5. "ش"بىلەن ئاياقلاشقان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە " ۇر، - ۇر " قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاش _ ئاشۇر   تاش _ تاشۇر   پۇش _ پۇشۇر   پىش _ پىشۇر   چۈش _ چۈشۈر

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

يەش _ يەشتۈر   تەش _ تەشتۈر   ئەش _ ئەشتۈر

6. " ر " بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار ھەم " ت "بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايرىش ئۈچۈن " _ غۇز، _ قۇز، _ گۈز، _ كۈز " قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.   ، دۇر، تۇر، دۈر، تۈر" بىلەن ئىپادىلەنگەن مەجبۇرىي دەرىجىلەرنى ئىككى قاتلاملىق مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ " _ غۇز، _ قۇز، _ گۈز، _ كۈز " قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئات_ ئاتقۇز   تارت _ تارتقۇز   ئارت _ ئارتقۇز (يۈك)

ئەۋەت _ ئەۋەتكۈز   قات _ قاتقۇز   يۇت _ يۇتقۇز

يەت _ يەتكۈز   پۈت _ پۈتكۈز   ئۈچۈر_ ئۆچۈرگۈز

بەر _ بەرگۈز   تەر _ تەرگۈز   كەلتۈر_ كەلتۈگۈز

بار_ بارغۇز   ھار _ ھارغۇز   كۆيدۈر _ كۆيدۈرگۈز

ئىشلەت _ ئىشلەتكۈز   ئايلاندۇر _ ئايلاندۇرغۇز

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

ئارت _ ئارتتۇر (ۋەزىپە)   قات _ قاتتۇر (مۇز)

يىت _ يىتتۈر (بىر نەرسىنى)   قايت _ قايتۇر

7. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە " ر، ي " بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى " ت " قوشۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياسا _ ياسات   جابدۇ _ جابدۇت   قىزى _ قىزىت

قاپار _ قاپارت كۆكەر _ كۆكەرت چاقىر _ چاقىرت

ئازاي _ ئازايت كۆيدۈر _ كۆيدۈر ت ماكچاي_ ماكچايت

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

دە _ دېگۈز يۇ _ يۇغۇز يە _ يېگۈز

ئولتۇر _ ئولتۇرغۇز ئاپار _ ئاپارغۇز ئەكىر _ ئەكىرگۈز

8. " چ " بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى " ئـار، - ئـۇر، - ئـۈر " قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ _ ئاچۇر قاچ _ قاچۇر كەچ _ كەچۈر

ئۇچ _ ئۇچۇر ئۆچ_ ئۆچۈر كۆچ _ كۆچۈر

ئەسكەرتىش:

" چاچ-" پېئىلى بىلەن "پىچ- "پېئىلى بۇ قائىدىگە بېقىنماي، "چاچتۇر "، "پىچتۇر " شەكلىدە كېلىدۇ.

Ⅻبوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى

1. قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغماي قالغان قىسمىنى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈلىدۇ. بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقى_ تىرىش_ ئوقۇ_ تەرەق_

رىش چانلىق غۇچىلار قىيات

2. رەقەم بىلەن يېزىلغان ساناق سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىگە بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

توغرىسى خاتاسى

2008- يىلى -20

. . . .

. . . . 08- يىلى

336,520 جىلد _520

. . . .

. . . . 336 جىلد

3. ھەرپ بىلەن قىسقارتىلغان سۆزلەرنى بۆلۈپ ئىككىنچى قۇرغا يېزىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن:

توغرىسى خاتاسى

ش ئۇ ئا ر نىڭ يەر مەيدانى ش ئۇ _

ئا ر نىڭ يەرمەيدانى

تىنىش بەلگىلەر

چېكىت . پەش ، سۇئال بەلگىسى ؟

ئۈندەش بەلگىسى ! تىرناق ( ) يالاڭ تىرناق< >

قوش تىرناق 《 》 چوڭ تىرناق [ ] چېكىتلىك پەش ؛

قوش چېكىت: سىزىقچە - سىزىق _

كۆپ چېكىت. . . . . قوش پەش ” “

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

1. تەلەپپۇز قائىدىسى ھەققىدە

تەلەپپۇز قائىدىسى توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، تەلەپپۇز قائىدىسى مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە ئالاقە قىلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە .

تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسى تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىشتىكى موھىم قائىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە ئىملا بىلەن تەلەپپۇزنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك. ئىملانىلا قېلىپلاشتۇرۇپ، تەلەپپۇز تاشلاپ قويۇلسا، ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلسە، تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي تىلنىڭ ئېغىز شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. تىلدا ئالاقىلىشىش شارائىتىنىڭ ۋە ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تىلنى بۇ ئىككى جەھەتتىن قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى بەلگىلىگەن.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتى ۋە ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ھەققىدە

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇ تىلغا تەۋە بولغان دىيالېكتلاردىن بىرسى ئاساس بولىدۇ. قايسى دىيالېكتنىڭ ئاساس بولىدىغانلىقىنى كىشىلەرنىڭ سوبيېكتىپ خاھىشى ئەمەس، بەلكى شۇ دىيالېكتنىڭ شۇ تىل قوللىنىلىۋاتقان جەمىيەتتە

تۇتقان ئورنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر دىيالېكت رايۇنى شۇ جەمىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولسا ۋە شۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسىمۇ كۆپ بولسا، بۇ دىيالېكت شۇ جەمىيەتتە ئەڭ موھىم ھېسابلىنىپ، ئەڭ تەسىرچانلىقا، ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى بولۇش شەرتىنى ھازىرلىغان بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى دېگەندە ئۈرۈمچى، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە مۇشۇ رايۇنلارغا قاراشلىق ناھىيەلەردە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىز بۇ رايۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان مەركىزىي رايۇنلار ئىكەنلىكىگە قاراپ، بۇ دىيالېكتنى مەركىزىي دىيالېكت دەپ ئاتىدۇق.

مەركىزىي دىيالېكت رايۇنىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يۇقىرىدىكى رايۇنلار تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە مەركەز بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايۇنلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار پۈتۈن ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. كۆلەم جەھەتتە، بۇ دىيالېكت رايۇنى ئاپتونوم رايۇنىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايۇنلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇ شەرتلەر ئاساسىدا مەركىزىي دىيالېكت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ئىنتايىن موھىم رول ئوينىدى ۋە ئوينىماقتا.

بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دىيالېكتتا ئاالاقە قىلىشىدىغانلارنىڭ تەلەپپۇزى ئومۇمەن ئالغاندا شۇ تىلنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇلگىلىك رول ئوينايدۇ ۋە شۇ تىلنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشگە ئاساس بولالايدۇ.

گەرچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ تەلەپپۇزى مۇشۇنداق موھىم رولغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن مەركىزىي

دىيالېكت ئىچىگە كىرىدىغان ھەر قايسى شېۋىلەر ئارا بەزى فونېتىكىلىق پەرقلەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلپپۇزىنى بېكىتىشتە مەركىزىي دىيالېكت تەۋەسىدىن شۇ دىيالېكت رايونىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىدىغان نىسبەتەن ئۆلچەملىك بولغان تەلەپپۇر رايونىنى تاللاپ چىقىش لازىم بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە 20_ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دىيالېكتنىڭ مەركىزىي دىيالېكت ئىكەنلىكى ۋە نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز رايونىنىڭ ئۈرۈمچى ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

بۇ نۇقتىنى ئۈرۈمچى رايونىنىڭ زامانىمىزدا ئالدى بىلەن سىياسىي مەركەز، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانلىقى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بۇ رايونغا توپلىنىشى ۋە ھەر قايسى دىيالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يىغىنچاقلىغان ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئېغىز تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئۆلچەملىك تەلەپپۇزنى شەكىللەندۈرگەنلىكى، بۇنىڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ 20-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، بۇ رايوندا مەدەنىيەت- مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كۈنسېرى گۈللىنىشى، كىنو-تىياتىر، رادىيو_تېلېۋىزىيە، ئاخبارات ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، ھەر دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىق كۆپلىگەن ئاكتىپ ئامىللار ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىغا ئاساس بولالايدىغان، مەركىزىي دىيالېكت ئىچىدىكى باشقا شېۋىلەر تەلەپپۇزىغا نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز بولۇپ قالىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

بىر مىللەت تىلىدىكى دىيالېكت ۋە شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە

ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى ساقلاپ قالالايدۇ. ئۇلار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر تەرەپتىن ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ بارىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن پايدىلىك تەركىبلىرى بىلەن شۇ ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپ بارىدۇ ۋە ئاخىرى شۇ ئەدەبىي تىلى بىلەن بولغان پەرقلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. مۇنداق تەرەققىيات جەريانى ھەرقايسى مىللەت تىللىرىدا ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكت، شېۋىلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىدۇ. بۇ نوقتىدا ئاساسىي ھەل قىلغۇچ ئامىل مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن-تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىل بىلەن دىيالېكت ۋە شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇنداق بولغاچقا، بىز ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق مۇئەييەنلەشتۈرگەن، نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇزغا ۋەكىللىك قىلىدىغان شېۋىدىمۇ مەلۇم مەزگىل ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئېغىز تىلى نورمىلىرىنى بېكىتىش بىر تىلدىكى فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەلەپپۇز جەھەتتىن بىر قېلىپقا سېلىشنى، جۈملىدىن نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز رايونىدىكى شېۋىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە شاللىۋېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي تەلەپپۇزنىڭ قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسىدۇر.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۈزۈش پرىنسىپلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىغىمۇ ئوخشاشلا ئېتىبار بېرىش ئىنتايىن موھىم. ئادەتتە ئىملا قائىدىسى كىشىلەرنى خاتا يېزىشتىن چەكلىسە، تەلەپپۇز قائىدىسى سۆزلەرنى توغرا، ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىشقا يېتەكلەيدۇ. تەلەپپۇز قائىدىسى ئىمكانقەدەر ئىملا قائىدىسىگە بېقىنىشى، يەنى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئىمكانقەدەر ئىملاسى بىلەن ئوخشاش بولۇشى شەرت. جانلىق تىل ئۆزگىرىشچان بولغانلىقتىن

تىزگىنلەنمىسە، ئىملا بىلەن تەلەپپۇز ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارا-بارا چوڭىيىپ بېرىپ، جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىلىنىڭ ئۆزئارا ماسلاشماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ- دە، ئوقۇ-ئوقۇتۇش ۋە ئۇچۇرلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا، ئىجتىمائىي ئالاقىگە مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلمىي بولغان تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۈزۈش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىنتايىن موھىم. تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۈزۈشتە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ پىرىنسىپلىرىنى بەلگىلەش لازىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۈزۈشتىكى پىرىنسىپلار تۆۋەندىكىچە:

1)ئىمكانقەدەر سۆز تەركىبىدىكى ھەر بىر ھەر بىر تاۋۇشنى ئېلىپبەدە بېكىتىلگەن تاۋۇش نورمىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىش، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ شۇ سۆزنىڭ ئىملاسى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەكىتلەش؛ جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتا، نوقۇل ھالدا نۇتۇقنىڭ راۋانلىقىنى قوغلىشىپ كەتمەسلىك؛ جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم سۆزنىڭ تەلپپۇزىدا ئۆزىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى سۆزلەرنىڭ تەسىرىدىن يۈز بېرىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادە قىلمىسىمۇ بولىدىغان ئەھۋاللاردا ئىملانى ئاساس قىلىش.

ھەر قانداق يېزىق تىل جانلىق تىل ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. لېكىن ئۇ شەكىللەنگەندىن كېيىن يېزىقنىڭ چەكلەش رولى ۋە ئىملا قائىدىسى ئارقىلىق جانلىق تىلغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى توغرا يېتەكلەيدۇ. ھەمدە تەلپپۇزنىڭ بىر قېلىپقا چۈشۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. بۇ نوقتىدىن ئالغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز نورمىلىرىنىڭ ئىملا نورمىلىرى بىلەن بىر خىلدا بولۇشىنى تەكىتلەش تولىمۇ موھىم.

2)فىزىيولوگىيەلىك شارائىت يار بەرمىگەن ئايرىم ئەھۋاللاردا سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى

قوغلاشماي، تەلەپپۇزغا مەلۇم جەھەتتىن يول قويۇش.

جانلىق تىلمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بەزى سۆزلەر كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا يېزىقتا ئىپادىلەنگىنى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنسا، نۇتۇقنىڭ راۋانلىقى ۋە يېقىملىقلىقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا تەلەپپۇز قائىدىسىنى بېكىتىشتە، ھەممىلا ئورۇندا سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بىلەن تەلەپپۇزىنىڭ بىردەك بولۇشىنى ئاشۇرۇش كېرەك دېگەن تەلەپنى قويغىلى بولمايدۇ.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئاساسەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما ئايرىم ئەھۋاللاردا يۇقىرىدىكى ئىككىنچى پرىنسىپ بويىچە ھەل قىلىنىدۇ. بۇ قېتىم تەلەپپۇز قائىدىسىنى بېكىتىشتە، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن ئىملاسىنىڭ بىردەك بولۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. بۇنىڭدا دىققەت قىلىدىغان نوقتىلار تۆۋەندىكىچە:

1)بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن "ر، ل، ھ " تاۋۇشلىرى نۇتۇقتا ھەر قانداق ئەھۋالدا چۈشۈرۈلمەيدۇ. ئەمما سىلىقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئانار	ئانار(ئانا: ئەمەس)
دۇتار	دۇتار(دۇتا: ئەمەس)
بارغان	بارغان (با:غان ئەمەس)
كۆرگەن	كۆرگەن (كۆ:گەن ئەمەس)
ئالغان	ئالغان (ئا:غان ئەمەس)
بولغان	بولغان (بو: غان ئەمەس)
چالماق	چالماق (چا:ماق ئەمەس)

سالماق سالماق (سا:ماق ئەمەس)

پادىشاھ پادىشاھ (پادىشا ئەمەس)

ئارامگاھ ئارامگاھ (ئارامگا ئەمەس)

ھېيتگاھ ھېيتگاھ (ھېيتگا ئەمەس)

2

تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي، ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بارىمەن	بارىمەن(بارىمە ئەمەس)
كېلىمەن	كېلىمەن (كېلىمە ئەمەس)
بارىسەن	بارىسەن (بارىسە ئەمەس)
كېلىسەن	كېلىسەن (كېلىسە ئەمەس)

3) (1) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان "س" ياكى "ش" جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ئۆزىدىن باشقا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، قاتارلىشىپ كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىغان "ئى"سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ جاراڭسىز ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئىستىل	ئىستىل
ئىستاكان	ئىستاكان
ئىشتات	ئىشتات
ئىشكاپ	ئىشكاپ

(2) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان "س"

ياكى "ش" جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىن باشقا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، قاتارلىشىپ كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا"ئى"سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ جاراڭسىز ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
پتومائىن	پتومائىن
پتېروكارىيە	پتېروكارىيە
فتور	فتور

(3) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان ئالدىنقىسى جاراڭسىز كېيىنكىسى جاراڭلىق ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، بۇ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا "ئى"سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جاراڭلىق ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
سمولا	سمولا
سلانېتس	سلانېتس
شلانكا	شلانكا
پرنسپ	پرنسپ
تراكتۇر	تراكتۇر
خروم	خروم
كلاسسك	كلاسسك

(4) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، بۇ

ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىغا "ئى"سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جاراڭلىق ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بىراخما	بىراخما
بىرىتۋا	بىرىتۋا
بىرىلىيانت	بىرىلىيانت
بىروم	بىروم
بىرونېۋىك	بىرونېۋىك
دىراپ	دىراپ
دىراما	دىراما

(5)بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن چۈشۈپ قېلىپ، ئەسلى يېپىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئايلانغان بولسا، چۈشۈپ قالغان ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئەتە (ئەسلى ئەرتە)	ئە:تە
باغاق(ئەسلى بارغاق)	با:غاق
چۇقان (ئەسلى چۇۋقان)	چۇ:قان

ئەسكەرتىش:

(6) "ر" تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا كەلگەن "ئا، ئە، ئو، ئۆ، ئې"تاۋۇشلىرى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى

ئارا	ئا:را
ھەرە	ھە:رە
ئورۇق	ئو:رۇق
ئۆرە	ئۆ:رە
يورۇق	يو:رۇق
بېرىپ	بې:رىپ
يېرىپ	يې:رىپ

(7) "ر، ل"تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن "ئۇ، ئۈ، ئى"تاۋۇشلىرى قىسقىراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تۇرۇپ	تۇرۇپ
تۇلۇم	تۇلۇم
كۈلۈپ	كۈلۈپ
كۈرۈك	كۈرۈك
بىلىم	بىلىم
بىلىپ	بىلىپ
چىرىك	چىرىك
قىرىپ	قىرىپ
بىراق	بىراق
بىلەن	بىلەن
تىلىم	تىلىم
چىلىم	چىلىم

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا "ئۆ، ئۈ، ئى"سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلسە، بۇلار تەلەپپۇزدا جاراڭسىزلىشىدۇ: مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئۆت	ئۆت
ئۆچ	ئۆچ
كۈت	كۈت
كۈچ	كۈچ
ئىت	ئىت
پىت	پىت

(8)ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم سۆزلەردىكى"ئا، ئە"تاۋۇشلىرى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئادەم	ئا:دەم
نالە	نا:لە
ئىئانە	ئىئا:نە
ماھىر	ما:ھىر
زالىم	زا:لىم
نامەرت	نا:مەرت
سايە	سا:يە

(9)بىر قىسىم "ر،

ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى ئەسلىدە ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىمۇ، بۇ "ئا" ۋە "ئە"تاۋۇشلىرى ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغانلىقتىن، "ئې"غا

نۆۋەتلەشمەي، تەلەپپۇزدا ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
سان_ سانى	سا:نى
پال_ پالى	پا:لى
زال_ زالى	زا:لى
شال_ شالى	شا:لى
هال _ هالى	ها:لى
يال_ يالى	يا:لى
قار_ قارى	قا:رى
تار_ تارى	تا:رى
يار_ يارى	يا:رى
تەر_ تەرى	تە:رى
كار _ كارى	كا:رى
پار _ پارى	پا:رى
شار _ شارى	شا:رى
دار _ دارى	دا:رى
گار_ گارى	گا:رى

(10) "ت، ن، پ، ز، ش" قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە تىل ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى مۇشۇ تاۋۇشلارغا ئوخشاش بولغان تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، نوتۇقتا ئومۇمەن ئاسسىملياتسىيە هادىسىسىگە يول قويۇلماي، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئاتسا	ئاتسا(ئاسسا ئەمەس)
ساتسا	ساتسا(ساسسا ئەمەس)
كەتسە	كەتسە (كەسسە ئەمەس)
ئونبىر	ئونبىر (ئومبىر ئەمەس)
شەنبە	شەنبە (شەمبە ئەمەس)
تۇرپانغا	تۇرپانغا(تۇرپاڭغا ئەمەس)
يامانغا	يامانغا(ياماڭغا ئەمەس)
ئوقۇپباق	ئوقۇپباق(ئوقۇپپاق ئەمەس)
يېزىپبەر	يېزىپبەر(يېزىپپەر ئەمەس)
مەنمۇ	مەنمۇ(مەممۇ ئەمەس)
يامانلىق	يامانلىق(ياماللىق ئەمەس)
يۈزسىز	يۈزسىز(يۈسسىز ئەمەس)
تۇزسىز	تۇزسىز(تۇسسىز ئەمەس)
پىشسۇن	پىشسۇن(پىسسۇن ئەمەس)

(11) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن "ب، د" ئۈزۈك تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا، جاراڭسىز پارتىلىغۇچى "ت، پ"تاۋۇشلىرىغا يېقىنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئەۋلاد	ئەۋلاد(ئەۋلات ئەمەس)
تەنقىد	تەنقىد (تەنقىت ئەمەس)
ئىقتىساد	ئىقتىساد(ئىقتىسات ئەمەس)
ئازاب	ئازاب(ئازاپ ئەمەس)

ئەدىب ئەدىب(ئەدىپ ئەمەس)

كىتاب كىتاب(كىتاپ ئەمەس)

(12) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن "ق، چ"تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى تەلەپپۇزى

ئاقساقال ئاقساقال(ئاخساقال ئەمەس)

ساقچى ساقچى (ساخچى ئەمەس)

ئۇقتۇرۇش ئۇقتۇرۇش (ئۇختۇرۇش ئەمەس)

تۇراقسىز تۇراقسىز(تۇراخسىز ئەمەس)

ئاچقان ئاچقان(ئاشقان ئەمەس)

قاچقۇن قاچقۇن(قاشقۇن ئەمەس)

ئۇچقان ئۇچقان(ئۇشقان ئەمەس)

ئاچقۇچ ئاچقۇچ (ئاشقۇچ ئەمەس)

(13)بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن "ج "تاۋۇشى نۇتۇقتا "ژ "تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي، ئۆز پېتى يېنىكرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى تەلەپپۇزى

باج باج (باژ ئەمەس)

كاج كاج (كاژ ئەمەس)

ئۈجمە ئۈجمە(ئۈژمە ئەمەس)

ئىجتىمائىي ئىجتىمائىي(ئىژتىمائىي ئەمەس)

(14)ئىككىنچى تەركىبىدىكى "ب" بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى تەركىبىنىڭ بوغۇم بېشىدىكى "ب " تاۋۇشى تەلەپپۇزدا "ۋ"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي، ئىملاسى

بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بەلباغ	بەلباغ(بەلۋاغ ئەمەس)
گۈلباغ	گۈلباغ(گۈلۋاغ ئەمەس)
قاپاقباش	قاپاقباش (قاپاقۋاش ئەمەس)
كاتتىباش	كاتتىباش(كاتتىۋاش ئەمەس)
ئونبىشى	ئونبىشى(ئونۋىشى ئەمەس)
يۈزبېشى	يۈزبېشى(يۈزۋېشى ئەمەس)
يۈزبېگى	يۈزبېگى(يۈزۋېگى ئەمەس)
مىڭبېگى	مىڭبېگى(مىڭۋېگى ئەمەس)
ئەمەتباقى	ئەمەتباقى(ئەمەتۋاقى ئەمەس)

(15)بىرىنچى تەركىبىنىڭ ئاخىرىدا "ئا" ۋە "ئە"تاۋۇشلىرى كېلىدىغان بىرىككەن سۆزلەر، يەر_جاي ناملىرى ۋە جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسىدا، ئەگەر بىرىنچى تەركىبتىكى "ئا" ۋە"ئە"تاۋۇشلىرى"ئى"نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي ئۆز پېتى يېزىلغان بولسا، بۇ يەردىكى "ئا"ۋە"ئە" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا سەل قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاراماي	قاراماي(قارىماي ئەمەس)
ئاراساي	ئاراساي(ئارىساي ئەمەس)
جاغداساي	جاغداساي(جاغدىساي ئەمەس)
جىگدەمازار	جىگدەمازار(جىگدىمازار ئەمەس)
دۈشەنبەبازار	دۈشەنبەبازار(دۈشەنبىبازار ئەمەس)

ئاتا-ئانا	ئاتا-ئانا(ئاتى-ئانا ئەمەس)
ئانا-بالا	ئانا-بالا(ئانى-بالا ئەمەس)
خالتا-خالتا	خالتا-خالتا(خالتى-خالتا ئەمەس)
ئارقا-ئارقىدىن	ئارقا-ئارقىدىن(ئارقى-ئارقىدىن ئەمەس)
ئەتە-ئۆگۈن	ئەتە-ئۆگۈن(ئەتى-ئۆگۈن ئەمەس)
كەلسە-كەلمەس	كەلسە-كەلمەس(كەلسى-كەلمەس ئەمەس)

ئەگەر بىرىنچى تەركىبنىڭ ئاخىرىدىكى"ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى ئىملادا "ئى"غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ بېكىتىلگەن بولسا، ئوخشاشلا بۇ يەردىكى "ئى"تاۋۇشى سەل قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاغىتۇمشۇق	قاغىتۇمشۇق
قارىمۇچ	قارىمۇچ
بالىياتقۇ	بالىياتقۇ
تۆگىتاپان	تۆگىتاپان

(16)كىشى ئىسىملىرى ئىملاسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يۈسۈپ ئاكا	يۈسۈپ ئاكا(يۈسۈۋاكا)
تالىپ ئاخۇن	تالىپ ئاخۇن(تالىۋاخۇن ئەمەس)
زەينەپ ئاچا	زەينەپ ئاچا(زەينىۋاچا ئەمەس)
ئەركىنئاي	ئەركىنئاي(ئەركىناي ئەمەس)
گۈزەلئاي	گۈزەلئاي(گۈزەلاي ئەمەس)

(17) "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش"ياردەمچى پېئىللىرى تۈرغۈن سۆزلەردىن كېيىن

كەلگەنــدە، ئۆزىنىــڭ ئالدىــدىكى تۇرغــۇن ســۆزلەرگە قوشــۇلماي تەلەپپــۇز قىلىنىــدۇ. مەسىلەن:

ئۇچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردىن كېيىن

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئالما ئىدى	ئالما ئىدى(ئالمىدى، ئالمىكەن، ئالمىمىش ئەمەس)
ئالتە ئىدى	ئالتە ئىدى(ئالتىدى، ئالتىكەن، ئالتىمىش ئەمەس)
توختى ئىدى	توختى ئىدى(توختىدى، توختىكەن، توختىمىش ئەمەس)

يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردىن كېيىن

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تاش ئىدى	تاش ئىدى(تاشىدى، تاشىكەن، تاشىمىش ئەمەس)
چايدان ئىدى	چايدان ئىدى (چايدانىدى، چايدانىكەن، چايدانىمىش ئەمەس)
تۇمار ئىدى	تۇمار ئىدى(تۇمارىدى، تۇمارىكەن، تۇمارىمىش ئەمەس)
چەينەك ئىدى	چەينەك ئىدى(چەينەكىدى، چەينەكىكەن، چەينەكىمىش ئەمەس)
قەغەز ئىدى	قەغەز ئىدى(قەغىزىدى، قەغىزىكەن، قەغىزىمىش ئەمەس)

(18)جـاراڭلىق ئـۈزۈك تـاۋۇش "غ، گ"لار بوغـۇم ئـاخىرى بولـۇپ كەلـگەن سـۆزلەرگە قوشـۇمچىلارنىڭ مۇشـۇ تاۋۇشـلار بىـلەن باشـلانغان ۋارىيـانتى قوشـۇلغاندا، ئۆزەكنىـڭ ئاخىرىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تـاۋۇش بىـلەن قوشـۇمچىنىڭ بېشـىدىكى جـاراڭلىق ئـۈزۈك تاۋۇشنى بىرلا ۋاقىتتا ئارقـا-ئارقىـدىن تەلەپپـۇز قىلىـش قىـيىن بولغاچقـا، بـۇ سـۆزلەرگە ئىملادا قوشۇمچىلارنىڭ مۇشۇ تاۋۇشـلارغا يـېقىن جاراڭسـىز ئـۈزۈك تـاۋۇش"ق، ك"بىـلەن باشــلانغان ۋارىيــانتى قوشــۇلىدۇ. ئەممــا تەلەپپــۇزدا بوغــۇم ئاخىرىــدىكى"غ، گ "تاۋۇشلىرى"ق، ك"گە نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى

باغقا   باققا

تاغقا   تاققا

تۇغقان   تۇققان

ئەگكەن   ئەككەن

تەگكەن   تەككەن

بەگكە   بەككە

(19)خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە قوشما يۇنمۇلار تەركىبىدىكى ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسي سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر بوغۇم قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئىملاسى   تەلەپپۇزى

جۇڭخۇا   جۇڭخۇا(جۇڭ_خۇ_ ا ئەمەس)

گۇاڭدۇڭ   گۇاڭدۇڭ(گۇ_اڭ_دۇڭ ئەمەس)

تيەن ئەنمېن   تيەن ئەنمېن(تى-يەن-ئەن-مېن ئەمەس)

(20)ئۇيغۇر تىلىدا باش ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر شۇ ھەرپلەرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى نامى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئىملاسى   تەلەپپۇزى

ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)   شې ئۇ ئا ر ې

ج ك پ (جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى)   جې كې پې

ش ئا ئە ت (شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى   شې ئا ئە تې

(21) خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ قوللىنىش ئادەتلىنىپ كەتكەن قىسقارتىلغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، خەلقئارادىكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ ئوقۇلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
WTO_ (دۇنيا سودا تەشكىلاتى)	دابلىيۇ تې ئوۋ
GDP_ (ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمى قىممىتى)	جى دى پى
BBC_ (ئەنگلىيە رادىيو شىركىتى)	بى بى سى
KGB_ (دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتى)	كى گى بى
VCD_ (ۋىدىيولۇق ئوپتىكىلىق دىسكا)	ۋى سى دى
DVD_ (رەقەملىك ۋىدىيولۇق دىسكا)	دى ۋى دى
CD _ (ئوپتىكىلىق دىسكا)	سى دى

(22) خەلقئارادا قىسقارتىپ يېزىلىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى		تەلەپپۇزى
س م	(cm)	سانتىمېتىر
ك م	(km)	كىلومېتىر
ك ل	(kl)	كىلولىتىر
ك ۋ	(kw)	كىلوۋات
م گ	(mg)	مىللىگىرام
م م	(mm)	مىللىمېتىر

(23) تېلېفون ۋە پوچتا نومۇرلىرىنى ئوقۇشتا، ،
قالغان خانىلىرى ئىككى ئىككىدىن ئوقۇلىدۇ. ئەگەر ئالدىنقى ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر قانچە نۆل قاتار كېلىپ قالسا، ئىككى نۆلدىن كېيىن "دانە"دېگەن سۆز قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى

8552357 سەككىز يۈز ئەللىك بەش، يىگىرمە ئۈچ، ئەللىك يەتتە

13669923310 بىر يۈز ئوتتۇز ئالتە، ئاتمىش توققۇز، توقسان ئىككى، ئوتتۇز ئۈچ، ئون

830001 سەككىز يۈز ئوتتۇز، ئىككى دانە نۆل، بىر